

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KLASİK DÖNEM İLİMLER TASNİFİNDE
HADİS VE SÜNNETİN KONUMLANDIRILMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zekeriya Furkan VAROL

Hadis Anabilim Dalı

ANKARA, 2023

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KLASİK DÖNEM İLİMLER TASNİFİNDE
HADİS VE SÜNNETİN KONUMLANDIRILMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zekeriya Furkan VAROL

HADİS ANABİLİM DALI

DOÇ. DR. FERHAT GÖKÇE

Tez Danışmanı

ANKARA, 2023

ONAY SAYFASI

Zekeriya Furkan VAROL tarafından hazırlanan Klasik Dönem İlimler Tasnifinde Hadis ve Sünnetin Konumlandırılması” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE (Danışman)	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul ☐	Red ☐	
Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul ☐	Red ☐	
Doç. Dr. Mahmut DEMİR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	
Kabul ☐	Red ☐	

Tez Savunma Tarihi: 28.12.2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad
Doç. Dr. Muhammet Enes Kala

BEYAN

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.
28.12.2023

İmza

Zekeriya Furkan VAROL

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim boyunca yanımda bulunan,engin bilgisi ve tecrübesiyle her adımda yol gösteren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE'ye teşekkür ederim.

Anabilim Dalı başkanımız Sayın Prof. Dr. Ahmet Yıldırım'a ve çok kıymetli Anabilim Dalı hocalarımıza teker teker teşekkür ederim.

Hayatım boyunca yanımda olan, beni yetiştiren, her zaman yanımda bulunan ve benden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen annem'e ve babam'a teşekkür ederim.

Sevgisi, desteği, anlayışı ve yardımıyla her zaman yanımda bulunan sevgili eşime teşekkür ederim.

ÖZET

İlimleri tasnifi geleneği, öğretimde sağladığı sistemlilik, ilimler arası bağlantıları ve ilişkileri açıklamada sağladığı kolaylık ve daha nice önemli faydalarından mütevellit ilk çağlardan itibaren düşünürlerin üzerinde durduğu bir alan olmuştur.

İlimlerin tasnifi geleneği ilk defa Aristoteles (öl. MÖ.384) ile ortaya çıkmış sonraki yüzyıllarda pek çok çalışma ile bu alan ilerlemiştir. İslâm dünyasında Câbir b. Hayyân (öl. 200/815) ve Kindî (öl. 252/866) ile başlanılan ilimler tasnifiyle ilgili çalışmalar, Fârâbî (öl. 339/950) ile sistemli bir hale gelmiştir. İslâm âlimleri ve düşünürleri bu alanda birçok eser telif ederek ilimler tasnifi alanını zenginleştirmiştir. Bu sayede hem medreselerdeki eğitimin programlanması ve sistemleştirilmesi hem de bir ilim dalının diğer ilimlerle olan ilişkisi tasnif edilerek, ilimler arası ilişki ve intisap durumu daha sağlıklı bir hale gelmiştir.

Ele almış olduğumuz klasik dönem, miladi IX. ve XIV. yüzyıllar arasında yer alan ilimler tasnifini içermektedir. Elbette ki ilimler tasnifi bu dönem ile kısıtlı kalmamış, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. IX. ve XIV. yüzyıllar arasında yer alan ve klasik olarak isimlendireceğimiz bu dönem, İslâm dünyasında özellikle hicrî üçüncü ve dokuzuncu asır gibi altın çağların yaşandığı dönemleri içerisine almaktadır.

Böylesine zengin bir literatüre sahip olan İslâm dünyası içerisinde Hadis ve Sünnet, Kur'ân ardından en önemli ve sahih kaynak olması hasebiyle ilimler tasnifi geleneğinde yer almaktadır. Bu çalışma ile klasik dönemde İslâm medeniyeti içerisinde Hadis ve Sünnetin konumlandırıldığı yeri ele alarak incelemeye ve klasik dönemde Hadis ve Sünnetin diğer ilimlerle ilişkisini görmeye çalıştık.

ABSTRACT

The tradition of classifying sciences, due to its systematic organization, interdisciplinarity, and far-reaching relationships, has been an area of interest since ancient times, yielding significant benefits.

The tradition of classifying sciences first emerged with Aristotle and was subsequently developed through numerous studies. The Islamic world initiated this tradition with figures like Jabir ibn Hayyan and Al-Kîndî, later achieving a more systematic structure with Al-Fârâbî. Scholars enriched this field by producing numerous works on the classification of sciences. This not only facilitated the organization and systematization of education in madrasas but also enhanced the understanding of interrelationships and affiliations among different branches of knowledge after their classification.

The Classical period, spanning from the 9th to the 14th centuries, encompasses the classification of sciences. Of course, this classification extended beyond this period and continued during the Ottoman and Republican eras. This Classical period, situated between the 9th and 14th centuries, is considered a Golden Age in Islamic thought, characterized by the maturity of ideas.

Within the rich literature of the Islamic World, Hadith and Sunnah hold a significant place in the tradition of classifying sciences, primarily due to their importance as authentic sources following the Quran. This study aims to explore the role of Hadith and Sunnah within the Islamic Civilization during the Classical Period, delving into their relationship with other disciplines.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
1.GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi.....	2

I. BÖLÜM

İslâm Düşünce Dünyasında İlim ve İlim Disiplinlerinin Oluşumu, İlimlerin Tasnifi ve Amacı

2.1. İslâm Düşünce Dünyasında İlim	3
2.2. İslâm Düşünce Dünyasında İlim Disiplinlerinin Oluşumu	4
2.3. İlimlerin Tasnifi ve Amacı.....	12

II. BÖLÜM

IX.-XIV. Asırda İlimler Tasnifinde Hadis ve Sünnet

3.1. IX. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis.....	16
3.1.1. Halîl b. Ahmed'in (öl. 175/791) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	16
3.1.2. Câbir b. Hayyân'ın (öl. 200/815) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	17
3.1.3. Kindî'nin (öl. 202/866) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	18
3.1.4. XI. Yüzyılın Değerlendirilmesi.....	20
3.2. X. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis.....	21
3.2.1. Fârâbî'nin (öl. 339/950) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	21
3.2.2. Hârizmî'nin (öl. 232/847) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	24
3.2.3. Âmirî'nin (öl. 391/992) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	26
3.2.4. İbn Ferîğun'un (öl. ?) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	28
3.2.5. İhvân'ı-safâ'nın İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	29
3.2.6. X. Yüzyılın Değerlendirilmesi.....	31
3.3. XI. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis.....	33
3.3.1. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (öl. 414/1023) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	33
3.3.2. İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu.....	35
3.3.3. İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	37
3.3.4. İbn Butlân'ın (öl. 458/1066) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	39
3.3.5. XI. Yüzyılın Değerlendirilmesi.....	40
3.4. XII. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis.....	41
3.4.1. Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	42

3.4.2. Levkerî'nin (öl. 458/1066) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	45
3.4.3. Ömer en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	46
3.4.4. Ebu'l Berakât el-Bağdâdî'nin (öl. 547/1152) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu ...	48
3.4.5. İbn Hindî'nin (öl. ?) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	48
3.4.6. İbn Rüşd'ün (öl. 595/1198) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	49
3.4.7. XII. Yüzyılın Değerlendirilmesi.....	50
3.5. XIII. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis.....	52
3.5.1. Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu.....	52
3.5.2. Ebû Ya'kûb Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu.....	56
3.5.3. Şemsüddîn Ebu'l-Abbâs el-Hûyî'nin (öl. 637/1240) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	57
3.5.4. İbn Seb'in'in (öl. 669/1270) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu.....	58
3.5.5. Nasıruddin Tûsî'nin (öl. 672/1274) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	60
3.5.6. Şemsüddîn Şehrezûrî'nin (öl. 687/1288) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	62
3.5.7. İbn Kemmûne'nin (öl. 683/1284) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	63
3.5.8. Kadı Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	64
3.5.9. XIII. Yüzyılın Değerlendirilmesi.....	67
3.6. XIV. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis	69
3.6.1. Kutbüddîn Şîrâzî'nin (öl. 710/1311) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	69
3.6.2. Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	72
3.6.3. İbnü'l-Ekfânî'nin (öl. 749/1348) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	74
3.6.4. Şemsüddîn el-Âmülî'nin (öl. 753/1352) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu	76
3.6.5. XIV. Yüzyılın Değerlendirilmesi	79
4. SONUÇ.....	81
5. Kaynakça	83
6. EKLER	89

1.GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslâm düşüncesinde ilmin önemi hiç şüphesiz nazil olan ilk ayet-i kerime ile başlamaktadır. İlk emri “Oku” olan bir dinin ilme verdiği önem ve hassasiyet tartışılmayacak derecede yüksektir. Öncelikle Kur’ân akabinden Hz.Peygamber’in (s.a.v) ilme, öğrenmeye ve öğretmeye dair öğretileri Müslümanları ilim öğrenme hususunda şevklendirmiştir.

Zamanla Müslümanlar, Kur’ân ve Hz.Peygamber’in (s.a.v) öğretileri doğrultusunda okumaya, öğrenmeye, bilmediğini araştırmaya ve bilgiyi temelledirmeye başlayarak bazı ilimlerin temel prensip ve doktrinlerini oluşturarak teşekkülünü sağlamıştır.

Müslümanların zamanla teşekkül eden bu ilimlerin yanı sıra fetih hareketleriyle İslâm’ın yeni coğrafyalara yayılmasıyla beraber yeni ilimlerle muhatap olmuşlardır. İslâmi ilimlerin, yani; tefsir, hadis, fıkıh, kelam, usul vb. ilimlerin yanı sıra artık felsefe, astronomi, fizik, mantık gibi bilimler üzerinde de çalışmaya ve uzmanlaşmaya başlamışlardır.

İslâm düşüncesi geniş coğrafyalara yayılmasıyla hem eski Yunan medeniyetinin ilim anlayışı hem de Mezopotamya topraklarındaki kültürel ilim anlayışıyla karşı karşıya kalmış, bu sayede İslâm düşüncesinin ilim skalası oldukça gelişim ve değişim sağlamıştır. Bu gelişime ve değişim karşısında ulema ilimleri bir tasnife sokmak istemiş, ortaya İslâm düşüncesi ve eğitim sisteminin vazgeçilmez bir parçası olan ilimler tasnifi eserleri ortaya çıkmıştır.

İslâm dünyası içerisinde; Hadis ve Sünnet, Kur’ân ardından en önemli ve sahih kaynak olması hasebiyle İslâmî ilimler içerisinde oldukça önemli ve saygın bir yere sahiptir. İslâm’ın temel iki kaynağından biri olan Hadis ve Sünnet’in, ulema tarafından ciddi anlamda önem verilen, eserler kaleme alınarak İslâm düşüncesi ve eğitim sisteminin zamanla bir parçası haline getirilen ilimler tasnifi geleneğinde müstakil olarak nerede konumlandırıldığı ve diğer ilimlerle olan ilişkisini görmek oldukça önem arz etmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

İlimler tasnifi alanının hem ilim skalası olarak geniş olması hem verilen eserler münasebeti ile geniş bir eserler silsilesinin yer alması, müstakil olarak bir ilimin nerede yer aldığını bulmayı ve bu ilimin diğer ilimlerle olan ilişkisini çözmeyi zorlaştırmıştır. Hadis ve Sünnet'i tüm eserlerde arayarak var ya da yok ve yahut şu tasnifin altında bu başlıkta diye araştırarak Hadis ve Sünnet'in ilimler tasnifi alanında hangi eserlerde mevcut olup olmadığı veya hangi tasnif altında olduğunu bulmaya ve diğer ilimlerle olan ilişkisini açıklamaya çalışacağız.

İlimler tasnifi geleneği ve kaleme alınan eserler, asırlar boyu bir gelenek olarak devam etmiştir. Tezimizde Klasik dönem olarak nitelendirilen IX. ve XIV. yüzyıllar arasında yer alan ilimler tasnifi eserlerini incelemeye çalışacağız. Klasik dönemde ilimler tasnifini görmeden önce günümüzde ilimler tasnifinin nasıl olduğunu görmek Klasik dönemi incelerken günümüzle bağlantı kurmamızı ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Son dönemde Türkiye'de yapılan ilimler tasnifi ekler bölümünde EK-1 ve EK-2 olarak verilmiştir.

Araştırmamız yapılırken nitel araştırma yöntemlerinden dökümantasyon metodu kullanılarak evvela İlimler tasnifinin olduğu eserler tespit ederek incelemeler yapılmıştır. Konumuzla alakalı geniş bir literatür mevcut olup, bu alana dair birçok eser, makale, ansiklopedi ve kaynak tarama metodu ile çalışılmıştır. Alana dair tüm tasnifler araştırmaya konu edinilmeye çalışılsa da, bazı eserlerin günümüze ulaşmaması ve literatürün genişliği sebebiyle klasik dönem içerisindeki bazı tasnifler tespit edilememiş olabilir.

2. I. BÖLÜM

İslâm Düşünce Dünyasında İlim ve İlim Disiplinlerinin Oluşumu, İlimlerin Tasnifi ve Amacı

2.1. İslâm Düşünce Dünyasında İlim

İlim, İslâm düşüncesinde oldukça önemli ve değerli olmakla birlikte evvela ilimin tanımıyla başlayalım, ilim ekseriyetle lügatlarda bilmek anlamına gelmekle birlikte, bilgi ve bilim kelimelerinin eş anlamlısı olarak değerlendirilmektedir. İslâm literatüründe ilim birçok otorite tarafından tanımlanmış bu tanımlar içinde; itikad, tecelli, tasavvur ve tasdik gibi tanımlamalar yer almakla birlikte ilimin tam olarak tanımlanamayacağını çünkü onun tanımında bir birlik olmadığını savunun bir cenahta bulunmaktadır.

İslâm alimleri ilmin tanımındaki tanımın genişliğinden mütevellit sorunlar yaşamış bunu kesin bir şekilde sınırlandıramamıştır. Bunun önemli sebeplerinden biri ise ilimin hem beşeri hem de ilahi bir yönünün olmasıdır. Çift yönlü olan bu tanımlama ilim tanımını netlikten uzak kılmış bunun üzerine bazı mutasavvıflar bilginin beşeri yönünü “ilim”, ilahi yönünü ise “marifet” olarak açıklamaya çalışmışlardır. Mutasavvıflar marifeti daha özel ilahi bir bilgi olarak sınırlamış, ilim ise beşer tarafında elde edilen bilgi olarak sınırlandırılmıştır¹.

İlmin birçok tanımı yapılsa da her birinde birer farklılık olmasına bir netlik kazanmamasına rağmen literatürümüzdeki klasik lügatlarımızda ilim “bir şeyi gerçek yönü ile kavramak, bir nesnenin şeklinin zihinde tasavvur edilmesi, nesneyi doğrudan kavrayabilmek, nesnedeki gizliliğin aşıkâr olması, tümel ve tikellerin kavranması” gibi tanımları mevcuttur. İlmin tanımındaki bu belirsizlik, dini ilimlerin olduğu dönemde de bu şekilde bir belirsizlik içerisinde olmuş, her ilim kendine has bir tanım ile ilmi tarif etmeye çalışmış her ilmi disipline ait birçok tanım ortaya çıkmıştır². Bunun akabinde ilim “bilen ile bilinen arasındaki ilişki” olarak çağdaş dönemde tanımlanmış ancak bilen ile bilinen arasındaki iletişimin keyfiyeti tam bir netlik kazanmadığı gibi beraberinde birçok tartışma konusu açmıştır³.

¹ Süleyman Uludağ, “Marifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 9 Temmuz 2023).

² İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 09 Temmuz 2023).

³ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 2001), 24.

İlim, tanım olarak oldukça geniş bir yelpazeye sahip olup ve yukarıda belirttiğimiz gibi bir çok tanıma sahip olmakla beraber sınırları net çizilemeyen ucu açık bir tanıma sahiptir.

2.2. İslâm Düşünce Dünyasında İlim Disiplinlerinin Oluşumu

İslâm'ın ilk emri olan "oku" ile Müslümanlar ilme ve öğrenmeye başlamış din-i mübin'in tarihsel gelişimi ve Hz.Peygamber'in bu husustaki nasihatleri üzerine ilme, öğrenim ve öğretime olan önem giderek artmıştır. Kur'ân'da okumaya, öğrenmeye, düşünmeye, bir düşünceye inansan ya da inanmasan bunu bir delille temellendirmeye dair birçok yerde ilahi hükümler bulunmakla birlikte bunun yanında ayrıca Hz. Peygamber'in ilim öğrenme konusunda ashabına verdiği tavsiyeler ilim ve öğrenme hususunda İslâm düşüncesinde tetikleyici unsur olmuştur.

Müslümanlar hem Kur'ân'daki ilahi nasihatler hem Hz.Peygamber'in bu husustaki tavsiyeleri üzerine ilme oldukça önem vermiş zamanla bir takım ilmi prensiplerinin gelişimi ve teşekkülünü sağlamıştır. Müslümanların oluşturduğu bu teşekkülleri bilmemiz ve bunların nasıl oluştuğu hakkında bilgi sahibi olmamız ilerleyen bölümlerde konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Müslümanların Kur'ân'ın ilahi nasihatleri ve Hz.Peygamber'in tavsiyeleri doğrultusunda ortaya çıkan İslâmi ilimler olarak isimlendirdiğimiz hadis, tefsir, fıkıh, akaid, kalam, tasavvuf ve Arapça eksenini etrafında gelişen lügata dayalı ilimler bu teşekküller sonucu oluşmuştur. Bu ilimlerin gelişiminde ilimlerin kaynağı olarak görülen iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan ağır basan ve kabul göreni bu ilimlerin Kur'ân ve Hadis ekseninde gelişmiş olmasını savunandır. Diğer görüş ise bu ilimlerin Kur'ân ve Hadis ilminin yanında kültürel etmenler ve siyasi otoriteden de etkilenmiş olduğunu savunmaktadır.

Bu iki görüşü çağdaş iki temsilcisinin bize aktardıkları şekli ele alacağız. İlimlerin teşekkül sürecini yalnızca Kur'ân ve Hadis Perspektifine dayandıran Ali Samî Neşşâr şunları aktarmaktadır:

"İslâmi hayat tümüyle Kur'ân'ın yorumundan ibaretti. Kur'ân'ın ameli hayata yönelik kanunlarından fıkıh doğdu. Ona, metafiziği irdeleyen bir kitap olarak bakıldığında kelimeler ilmi ortaya çıktı. Kur'ân uhrevî açıdan değerlendirildiğinde zühd, tasavvuf ve ahlak ilmi neşet etti. Yine Kur'ân'a bir hüküm kitabı olarak bakıldığında siyaset ilmi doğdu. Yine ona ilahî bir lügat veya dil olarak atf-ı nazar edildiğinde ise dil ilmi diye bir etkinlik ortaya çıkmış oldu. Bu şekilde örnekler artırılabilir. İşte İslâmi ilimlerin gelişmesi araştırılırken bu açıdan değerlendirilmelidir. Yani, İslâmi ilimler Kur'ânî çerçevede doğdular, aynı çerçevede olgunlaşıp geliştiler ve kemale erdiler. Karşılaştıkları çeşitli ümmetlerin sahip oldukları ilimlere karşı eleştirilerini yahut desteklerini yine Kur'ân ışığında tespit ettiler."⁴

İlimlerin teşekkülünü Kur'ân ve Hadis yanında kültürel ve siyasi etmenlerin karışması görüşünü savunan Muhammed Âbid el-Câbirî şunları aktarmaktadır:

"Kültür, hangi kültür olursa olsun özünde siyasi bir olgudur. Diğer kültürler bir yana özellikle Arap kültürü uzun tarihi boyunca hiçbir zaman sosyal ve siyasal çalkantıların üstünde ve onlardan bağımsız kalmamıştır. Aksine tarihinin her döneminde bu çatışma ve çalkantıların en önemli arenalarından biri olmuştur. Siyasi veya dinî hareketlerin hatta siyasi iktidar peşinde koşan bütün sosyal hareketlerin siyasi faaliyetler listesindeki en öncelikli nokta kültürel egemenlik olmuştur. İşte İslâm kültüründe ideolojik mücadele ile epistemolojik çatışma arasındaki organik ilişki böyle doğmuştur. Bu, kesinlikle gözden kaçıramayacağımız ve önemini eksiltemeyeceğimiz bir ilişkidir. Aksi takdirde analizimizin oluşum boyutunu yani konuya tarihsellik kazandıran boyutunu yitirecektir."⁵

İslâm düşüncesinde ilimin ortaya çıkmasında temel olan yukarıdaki iki görüş kendi açılarından bakıldığında ve değerlendirildiğinde haklı gibi görülmekle birlikte pek çok eleştiriye de maruz kalmıştır. Her iki görüşün de doğru olduğu yanları vardır. İslâmi ilimlerin menheci hiç şüphesiz ki Kur'ân ve Hadis'tir. Ancak insanın teşekkülüne yön verdiği bir ilim dalı kültür ve siyasetten bağımsız olarak düşünülemez çünkü bunlar doğrudan beşerî kökene dayalı sosyal etmenlerdir. Her iki görüşü de doğru ele alarak bütüncül bir yaklaşımla İslâmi ilimlere bakmak daha doğru olacaktır.

Müslümanlar ilk kuşaktan itibaren İslâm'ın ilim literatürünün gelişmesine katkı sağlamışlardır. Sahabe ile başlayan ilmî gelişim, ilerleyen dönemlerde gelişmiştir. Sahabe

⁴ Osman Tunç, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, 20.Baskı, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999) 1/ 320.

⁵ Muhammed Abid El-Cabiri, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000), 9.

döneminde bir uzmanlık alanı tespit etmek mümkün değildir. Bu dönemde sahabe eser vermiş öğrenci yetiştirmiştir ancak bunu yaparken Kur’ân’ın ezberlenmesi ve hadislerin toplanıp kayda geçilmesinden çok da ileriye gidilmemiştir. Zamanın ilerlemesiyle bilgi elde etmek adına yeni medreseler kurulmuş, İslâm’ın fetih hareketleri ile yeni coğrafyalara yayılması ve yeni medeniyetlerin İslâm’ı tanımak istemesi neticesinde çeşitli sorunlar ortaya çıkmış, bunlar tartışılmış ve ortaya yeni bilgiler çıkmıştır. Bu birikimin bir yere konumlanması ve düzenlenmesi gereksiniminden mütevellit usul kavramı ve sistemi ortaya çıkmıştır. Usul alanında yapılan çalışmalar akabinde günümüze kadar gelen İslâmi ilimler adlandırılarak ortaya çıkmıştır⁶.

İslâm düşüncesinin bilgi edinme sürecinden ilmi disiplinlerin oluşumu safhasına geçişte bir diğer önemli husus ise ilmin tedvini ve bablaştırılmasıdır. Bilgi edinme sürecinde birçok alim yukarıda belirttiğimiz süreçte medreseler kurmuş ve bunların akabinde çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır. Tabiîn dönemine denk gelen Mekke, Medine, Şam, Basra, Yemen, Kufe ve Horasan gibi şehirlerde yer alan medreselere müntesip olan bu ekoller perspektifinde yetişen alimler birçok eser kaleme almıştır. Hadis literatüründe oldukça yaygın olarak kullanılan tedvin kelimesi diğer ilimler içinde yer yer kullanılmaktadır.

Öncelikle hadis alanında başlayan ilk dönem tedvin faaliyetleri zamanla yukarıda adı geçen şehirlerde ilim faaliyetlerinin artması ve ortaya çıkan yeni bilgilerle alimler fıkıh, megazi, tarif ve Arap diline dair yeni eserler ortaya koydular. Arap coğrafyasında zikrettiğimiz bu ve diğer ilimler şifahi olarak nakledilmekte ve bu şekilde öğrenilmekteydi. Tedvin dönemiyle artık bilgi sınıflanmış ve bablara ayrılarak bu şekilde eğitim ve öğretim devam edilmiştir. Yapılan bu tedvin faaliyetlerinin bir diğer yüzü ise mevcut birikiminin ele alınarak bablara ayrılması üzerine olmuş bu sayede bablara ayrılan bu bilgiler tefsir, hadis, fıkıh, lügat vb. ilimler şeklinde ileride tasnif edilmiştir⁷.

Genel itibariyle İslâm medeniyetinde bilgi edinme süreci ve ilimlerin oluşması bu şekilde gerçekleşmiştir. Bu süreci incelediğimizde dört safha olarak gözükmektedir.

Birinci safha: Müslümanların Kur’ân ve Hz. Peygamber’in tavsiyeleri ile ilme ve öğrenmeye teşvik edilmesi, bu sayede bilgi edinmeye yönelik çalışmaların ortaya çıkması.

⁶ Alparslan Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 62.

⁷ Mehmet Efendioğlu, “Tedvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 10 Temmuz 2023).

İkinci safha: Müslümanların ilk safhada yer alan tavsiyeleri bir dünya görüşü haline getirerek bunu bir gelenek haline getirmesi.

Üçüncü safha: Alimlerin elde edilen bilgileri sistemli hale getirmesi ve bu süreçte ilimlerin oluşması için geçen süre burada yer almaktadır.

Dördüncü safha: Elde edilen sistemli ve düzenli bilginin bilimselleşmesi ve kendi başına bir bilim olarak var olması.

Dört safhadan oluşan İslâm düşüncesindeki bilgi edinmeden bilimleşmeye geçiş bu şekilde vuku bulmuştur⁸. Müslümanların ilimleri disiplinleştirmedeki sürecini kısaca ele aldıktan sonra İslâm düşüncesinde İslâmi ilimlerin oluşumuna kısaca göz atacağız.

İslâm'ın esas kaynağı ve İslâmi ilimlerin dayanağı olması hasebiyle Kur'ân ilimleri ile başlayacağız. Kur'ân, Hz. Peygamber'e 23 yılda parça parça olarak farklı biçimlerde nazil olmuştur. Kur'ân'la Müslümanların ilk karşılaşması ilk olarak Hz. Peygamber'in onlara gelen ayetleri onları bildirmesiyle olmuştur. Zamanla Hz. Peygamber ayetleri vahiy katipleri aracılığıyla yazdırmış, sahabeler ayetleri okumaya ve anlamadıklarını Hz. Peygamber'e sormaya başlamışlardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hulefâ-i râşidîn döneminde evvela Kur'ân Hz. Ebubekir döneminde mushaf haline getirilmiş, daha sonra Hz. Osman döneminde ise çoğaltılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatı ardından zaman ilerledikçe sahabenin de vefat etmesiyle Müslümanlar kapalı olan lafızlar ve anlamadıkları hususlarda çaresiz kalmış, bunun neticesinde farklı çözüm arayışları sonucunda yeni ilimler ortaya çıkmıştır.

Hiç şüphe yok ki İslâmi ilimlerin birçoğu Kur'ân'ı merkeze alarak ortaya çıkmıştır. Müslümanlar Kur'ân'ı anlamaya ve yorumlamaya dayalı ilimler geliştirirken bunun yanında Kuran'ı anlamak ve yorumlamak için özellikle dil ilimlerine de oldukça önem vermişlerdir. Arap dili üzerine yapılan çalışmalar Kur'ân'ın anlaşılmasını ve hayata tatbikini kolaylaştırmıştır. Bunun yanında dil ilminin ilimler tasnifinde alet ilim olarak görülmesi hasebiyle de oldukça önemli bir yere sahiptir.

Müslümanlar bu hususta evvela sarf ve nahiv ilmini tek bir çatı altında birleştirerek nahiv ilmini ortaya çıkarmışlardır. Bu ilmi ilk geliştirenin kim olduğuna dair net bir bilgi olmamakla birlikte ekseriyet görüş bu ilmi ilk kez ortaya koyan ve geliştirenin Ebu' Esved ed-Düelî (öl.69/688) olduğudur. Kur'ân'ı ilk kez irap işaretlerini koyarak nahiv ilmini Kur'ân ile birleştirmiş daha sonra öğrencileri bu hususa daha da önem göstererek bu konuya

⁸ Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, 27.

dair eserler kaleme almışlardır. Bu alanda yapılan çalışmalar zaman ilerledikçe önem kazanmış ve hızlandırarak devam etmiştir. Nahiv ilmi Halil b. Ahmed (öl.175/791) tarafından adeta yeniden inşa edilerek sistemleştirilmiş ve bilimsel bir hale gelmiştir. Nahiv alanına dair bu gelişmeleri ve sistemi tamamen kaleme alan Sîbeveyh (öl. 180/796) bu alana dair en geniş ve kapsamlı eser olan *el-Kitâb*'ı telif etmiştir⁹.

Kur'ân'ı merkeze alarak gelişen ilimleri incelerken evvela Kur'ân'ı anlamak için geliştirilen dil ilmini gördük. Bunun akabinde direkt olarak Kur'ân'dan beslenen tefsir ilmini göreceğiz. Tefsir kelime manası olarak “Kur'ân'ın lafızlarını Arap dili ve edebiyatı açısından tahlil edip kendisiyle kastedilen manayı tespit etmektir.” Hz. Peygamber döneminde tefsir, Allah'ın emir ve buyruklarının Hz. Peygamber tarafından açıklanmasıyla devam eden süreçte Hz. Peygamberin vefatı ile sahabenin açıklamaları da tefsire dahil edilmiştir. İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılması ve yeni sorunlarla karşılaşılması gibi durumlardan dolayı Kur'ân'ın tefsirine gidilmiştir. Bu sayede kapalı olan lafızlar daha kolay anlaşılmış ve sorunlar çözülmüştür¹⁰.

Tefsir ilminin gelişmesi ile Müslümanlar bu ilmin sistemi ve yöntemini tesis etmiş, bu sayede tefsir usulü ortaya çıkmıştır. Müslümanları Kur'ân'ın tefsirini yaparak anlaşılmasını kolaylaştırmış usulü ile tefsirin nasıl yapılacağını belirlemiş ve bu alana dair birçok eser vermiştir. Hiç şüphe yok ki yazılan bu eserlerin hepsi teker teker değerli olmakla beraber içlerinde en geniş kapsamlı ve literatür açısından en zengini Zerkeşî'nin (öl.794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l Kur'ân*'ıdır¹¹.

Hiç şüphe yok ki Kur'ân'ı en iyi anlayan ve anlatan onu yaşayarak bizlere öğreten Hz. Peygamber, Kur'ân'ın anlaşılması hususunda en büyük rehberdir. Hz. Peygamberin söz fiil ve takrirlerine bunun yanında İslâm düşüncesindeki ilk 3 nesile ait bilgilere hadis veya sünnet adı verilmektedir. İslâm'ın en büyük ikinci kaynağı olan hadisler ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar tarafından kayda geçirilmiş olup zamanla hadis aktaran kişinin özellikleri ve metnin niteliklerine dair sistemler ve yöntemler geliştirilmiştir ki bu ilme hadis usulü adı verilmektedir. Hadis ilminin gelişiminde ilk dönemlerden itibaren kayda geçilen hadisler zamanla toparlanmış, tasnif edilmiş ve ortaya İslâm'ın Kur'ân'dan sonraki en büyük kaynağı olan eserler çıkmıştır. Bunlar *Kütüb-i Sitte* ve *Kütüb-ü Tis'a* olarak bilinen Buhârî

⁹ Mehmet Şirin Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed.İsmail Güler, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 79.

¹⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 213.

¹¹ Menderes Gürkan, “Zerkeşî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 9 Temmuz 2023).

(öl.256/870) ve Müslim'in (öl.261/875) *Sahih*'i, Tirmizî (öl. 279/892), Ebû Dâvûd (öl.275/889) , Nesâî (öl. 303/915), İbni Mâce (öl. 273/887) ve Dârimî'nin (öl.255/869) Sünenleri Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) *Muvatta*'ı ve Ahmet b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'idir. Müslümanlar bu eserleri her zaman Kur'ân'dan sonraki en önemli kaynakları olarak görmüş ve değer vermiştir¹².

İslâm'ın en önemli kaynakları olan Kur'ân ve hadislere baktığımızda pek çok bilgi yer almakla birlikte bunların en önemlilerinden birisi de hiç şüphe yoktur ki tarihtir. Tarih, sözlükte insan topluluklarının hallerinin, beldelerinin, örf ve adetlerinin, milletin mezheplerinin, şahsiyetlerinin, vefatlarının ve bunun gibi özelliklerinin bilinmesi olarak tarif edilmektedir. Yüce kitabımız Kur'ân, evren ve ilk insanın yaratılışından itibaren tarih perdesinden bizlere çeşitli meseller getirerek örnekler vermekte, bunun yanında Hz. Peygamber'in de hadislerinde geçmiş zamanlarda yaşayan peygamberlere dair tarihi hadiseleri anlattığı görülmektedir¹³.

İslâm öncesinde ise Arapların tarihe meraklı olduğu, bunları şiir ve nesirle ifade ettiği açıktır. Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliği bunun yanında İslâm'ın yeni hareket ve fetihleriyle birlikte Müslümanlar, Arap tarihi dışında kaynağı Kur'ân ve hadislere dayanan İslâm tarihinin teşekkülünü sağlamışlardır.

İslâm tarihine ait ilk örnekler olan Siyer ve megazi kitapları ekseriyetle hadis rivayetlerine dayanmaktadır. Zamanla literatürün gelişmesine bağlı olarak bu eserler yerini daha kapsamlı ve daha sistematik olan İslâm Tarihi eserlerine bırakmıştır. Megazi sahasında ilk eser İbn Şihâb el-Zührî'nin (öl. 124/742) kaleme aldığı *Kitâbu'l Megazi* adlı eserdir¹⁴.

İslâmi ilimleri incelerken evvela Müslümanların temel bilgi kaynağı olan Kur'ân ve sünnet'i ve buna bağlı olarak gelişen Tefsir usulü, Halis usulü ve İslâm tarihinin nasıl geliştiğine kısaca değindik. Müslümanlar gerek sosyal gerek dini hayatı doğru anlamayıp, doğru yaşamak ve doğru analiz etmek için fıkıh ilmini tesis etmişlerdir. Fıkıh sözlükte bilmek, anlamak ve anlayış sahibi olmak anlamlarına gelmektedir. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe (öl.150/767), *el-Fıkhu'l Ekber* adlı eserinde fıkıh'ı kişinin lehine ve aleyhine olanı bilmesi olarak tanımlamaktadır. Fıkıh ilk dönemlerde hem dini-ameli hem de temel inanç konularıyla ilgilenmekteydi. İslâm düşüncesinin gelişmesi ile birlikte yeni disiplinler ortaya

¹² Ali Yardım, *Hadis 1*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1992), 1/27.

¹³ Salih Hizmetli, *İslam Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 14.

¹⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 1998), 16.

çıkılmış, fıkıh ilmi sadece dini-ameli hususlar için tesis edilir olmuş inanç konuları için Akaid ilmi tesis edilmiştir.

Fıkıh ilminin alanının kısıtlanması ile beraber sadece dini-ameli hükümlerin alanı ilmi haline gelmiş Bu ilim fûru fıkıh ve usul fikhî olarak zamanla ikiye ayrılmıştır. Fûru kısmı delillerden çıkarılmış hükümleri oluşurken, usul kısmı fikhî hükümleri çıkarmaya uğraştıran kaidelerden oluşmaktadır¹⁵.

İslâm coğrafyasının genişlemesi ile Müslümanlar yeni toplumsal ve gündelik sorunlarla karşı karşıya kalmış, Kur'ân ve sünnete müracaat edilmiş, şayet aranan husus bu iki kaynak da yer almamışsa kimi zaman tevil edilmiş kimi zaman da bu iki kaynağa bağlı kalınarak yorum yapılmamıştır. Fıkıh ilmi ile ilgilenen, kendini bu konuda geliştiren, yeri geldiğinde tevil yapan, yeri geldiğinde ise naslara bağlı kalan alimlere fakih veya müçtehit ismi verilmiştir. Fakih olarak adlandırılan bu alimler, belirli yer ve zamanlarda ortaya çıkmış kendilerine ait görüşler etrafında yeni ekoller tesis etmiş ve talebeler yetiştirmişlerdir. Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri bu şekilde gelişen en önemli ekollerdir. Fıkıh ilminin ve ekollerinin gelişmesiyle fıkıh sistemleşmiş ve fıkıh usulü ortaya çıkmıştır. Bize ulaşan ilk fıkıh usulü kitabı İmam Şâfiî'nin (öl.204/820) *Er-Risâle* adlı eseridir¹⁶.

İslâm düşüncesinin gelişmesi ve sistemleşmesi ile birlikte fıkıh ilmi sadece dini-ameli meselelerle ilgilenir olmuş, Müslümanlar iman ve inanç esaslarını konu edinen Akaid ilmi tesis etmişlerdir.

Hiz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlar arasında çeşitli fikir ayrılıkları ve kargaşalar yaşanmış, özellikle kader, cebir ve büyük günah işleyenlerin akıbeti gibi konularda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bunun akabinde çeşitli itikadi ekoller oluşmuş ve Müslümanlar iman ve inanç sistemlerinin temel prensiplerini içeren Akaid ilmini tesis etmişlerdir¹⁷.

Hiç şüphe yok ki İslâm düşünmeyi araştırmayı doğru bilgiye ulaşmayı ve sahih bir delil ile kanıtlamayı her zaman önemsemiştir. İslâm düşünce dünyasında yaşanan bu gelişim ve değişimlere paralel olarak ortaya çıkan çeşitli akaid fırkaları zamanla kendilerini sistemli

¹⁵ Ebu Hanife, "el-Fıkhu'l-Ekber", çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 70; Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 23.

¹⁶ Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener (Ankara: FECR Yayınevi, 1990), 20.

¹⁷ Ramazan Bıçer, "Akaid Literatürü", *İslam İnanç Esasları*, ed. Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 51.

hale getirerek Kelam ilmini ortaya koymuştur. Kelam ilminin ortaya çıkışı Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ile Vâsıl b. Atâ'nın (öl.131/748) arasındaki ilmi tartışma olduğu kabul edilmektedir. Kelam ilmi hem İslâm inanç sistemindeki bir takım problemleri aklen izaha çalışırken bir yandan da diğer dinlere mensup kişilerin İslâm dini aleyhindeki söylem ve düşüncelerine cevap vermektedir.

Diğer dinlere mensup kişilerin İslâm aleyhindeki görüşleri felsefe ve mantık gibi otoritelere dayandığı için kelam alimlerinin birçoğu mantık ve felsefe gibi ilimleri zaruri görüp bu ilimlerle İslâm aleyhtarı olan otoritelere cevap vermektedir. Dönem dönem kelam ve felsefe birbirine zıt gözükse de İslâm alimlerinin birçoğu hem kelam hem de felsefeyi belirli entelektüel bir çatı altında birleştirerek uzlaştırmıştır.¹⁸

Kelam ilmi İslâm düşüncesinde akaid ilminin bir halkası olarak başlayan hem İslâm inanç sisteminde hem de İslâm aleyhindeki otoritelere karşı cevap verme hususunda İslâmi ilimler içerisinde oldukça önemli ve güzide bir yere sahiptir.

İslâm her şeyden önce bir ahlak ve gönül öğretisidir. İslâm her zaman Müslümanlara yumuşak gönüllü ve iyi ahlaklı olmayı, gönül kırmamayı, sevmeyi ve sevmeyi tebliğ etmiştir. Müslümanlar İslâm'ın bu öğretileri üzerine daha çok manevi yönü ağır basan tasavvuf ilmini tesis etmişlerdir. İslâm'ın daha çok kalbi öğretilerine dayanan tasavvuf ilmi dünyadan çok manevi hayata yönelmeyi önemsemiş, tasavvuf alimleri ilk dönemlerde zahitçe bir hayat yaşamayı, gönül kırmamayı, incinsen dahi incitmemeyi vb. kalbi davranışları önemiş zamanla bu görüşler sistemleşerek tasavvuf ilmini sistemli bir disiplin haline getirmiştir.¹⁹

Zamanla teoriden sistemleşerek bir disiplin haline gelen tasavvuf ilmi, içerisine dahil olan alimler ve onların görüşleri doğrultusunda farklı felsefi temalar ve öğelerle birleşerek ortaya skalası oldukça geniş manevi doktrinler koymuştur. Birbirinden farklı ve önemli olan bu tasavvufi görüşlerden en önemlisi hiç şüphe yok ki İbnü'l Arabî'nin (öl. 638/1240) vahdet-i vücud anlayışıdır, Arabî'nin bu felsefi doktrini sayesinde tasavvufu sistemli bir hale gelmiş ve kendisinden sonra gelen birçok düşünür bundan etkilenmiştir²⁰.

Müslümanlar Kur'ân'ın ilk emri olan oku ile ilme ve öğrenmeye başlamışlar, Hz. Peygamber'in verdiği nasihatler doğrultusunda bu çalışmalarını ilerletmişlerdir.

¹⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 1996), 22.

¹⁹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985), 18.

²⁰ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 191.

Müslümanların Kur'ân ve sünnete dayalı olarak geliştirip sistemleştirdiği ilimleri kısaca ele almaya çalıştık. İslâm medeniyetinde ilmi çalışmalar hiçbir zaman durmamış, ilk dönemlerden günümüze kadar sürekli devam etmiştir. İslâmi ilimler yeni medeniyetlerle tanışma ve farklı felsefî görüşlere karşı İslâm'ın savunulması gibi nedenlerle sahalarını genişletmiş yeni kültürler ve felsefî görüşler ortaya yeni ilimlerin çıkmasını sağlamıştır. İslâm medeniyetinin genişleyen ilim portföyü artık bir tasnife ihtiyaç duyar hale gelmiştir.

2.3. İlimlerin Tasnifi ve Amacı

İslâm alimlerinin Kur'ân ve sünnete dayalı olarak geliştirip disiplinleştirdiği ilimleri kısaca ele almaya çalıştık. İslâm alimleri bu ilimlerin tedvin ve sistemleştirmesini yaparken Müslümanların fetih hareketleriyle İslâm yeni coğrafyalara yayılmış, bu sayede yeni kültürler ve farklı felsefelerle muhatap olmuş, Müslümanlar artık İslâmi ilimlerin yanında astronomi, matematik, kimya, fizik, felsefe ve mantık gibi ilimlerle de tanışmışlardır. Müslümanlar ilmin önem ve değerini Kur'ân ve sünnetten öğrendikleri için bu ilimlere de oldukça ehemmiyet vererek bu alanlarda da uzmanlaşmışlardır.

İslâm düşünürleri yaşanan bu gelişmeler karşısında artık sadece İslâmi ilimlerle muhatap olmak dışında yabancı medeniyetlerin geliştirdiği ilimler ile de uğraşır ve uzmanlaşır hale geldiler. İslâm medeniyetinde yaşanan bu gelişmeler sonucunda üç farklı ilim grubu ortaya çıktı ve zamanla bu başlıklara bağlı olarak sınıflandırılır hale geldi.

İslâmi ilimler: Kur'ân ve Sünnet ekseninde gelişen, doğrudan Müslüman kültürde doğan ve gelişen ilimler burada yer almaktadır.

Yabancı ilimler: Eski Yunan medeniyeti ve Mezopotamya kültürü etkisi altında gelişen ilimler yer almaktadır.

Diğer ilimler: Sihir, büyü, yıldız ilmi, tılsimat ve rüya tabiri gibi ilimler burada da yer almaktadır. İslâm alimlerinden bazıları bunları ayrı bir ilim olarak görmemiştir²¹.

İslâm medeniyetinde yaşanan bu gelişmeler sonucunda ilim skalası oldukça genişleyip büyük bir literatür oluşmuştur. İslâm alimleri büyüyen bu literatürü zamanla bir

²¹ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, (İstanbul: Divan Kitap, 2012), 14.

tasnife sokma ihtiyacı duymuşlar ve bu alana dair birçok eser vermişlerdir. Verilen eserler göz önünde bulundurulduğunda kısaca ana başlıkları şöyle olan tasnifler mevcuttur:

-İslâmi, şeri ve akli ilimler.

-Dini ve felsefi ilimler.

-Dini ve insani ilimler.

-Aklı ve dil ilimleri.

Genel olarak müelliflerin kaleme aldıkları eserler bu şekilde ana başlıklara sahip olarak altında ilgili ilimler yer almakla birlikte bazı alimlerin sadece dini ve sadece akli ilimlere mahsus olan eserleri de mevcuttur.

Ulemanın ilimlerin gelişmesi ve literatürün genişlemesi üzerine verdiği bu önemli eserler zamanla önemini arttırmış ilimler tasnifi geleneği İslâm medeniyeti ilerledikçe kendini geliştirmiş ve literatürümüzde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur.

Ulema tarafından geliştirilen ve zamanla önemini artıran ilimler tasnifinin kavramlarını tanıyarak çalışmamıza devam edeceğiz.

Ulema bu alanda verdiği eserlere taksimu'l-ulûm, tasnifu'l-ulûm, tertibu'l-ulûm ve enmuzecu'l-ulûm gibi birbirinden farklı isimler vermiştir. Eserlere verilen bu isimleri lügatlar şu şekilde tanımlamaktadır:

-Taksim: Bir ifadenin veya bir kavramın içine aldığı tüm detayları ortak vasıflarına göre ayırma veya bir bütünün parçalara ayrılması olarak tanımlanmaktadır²².

-Tasnif: Cins ve tür ilişkisine göre konu ve nesneleri benzer-ayrılık, basitlik-karmaşıklık olma açısından sıralamaya verilen isimdir²³.

-Tertip: Uygun bir sıra ve düzene göre sıralama manasında kullanılmaktadır.

-Enmuzeç: Numune ve model için kullanılan bir ifadedir.

Taksim en genel olandan en özel olana doğru sıralamayı ifade etmekteydi Klasik dönemde kaleme alınan ilimler tasnifinin çoğu taksim yöntemiyle yapılmıştır.

²² Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla Mantık*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 159.

²³ Doğan Özlem, *Mantık*, (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991), 99.

Tasnif başlığı altındaki eserler ise konu, yapı, yöntem, amaç, fayda gibi hususlara bakılarak birbirinden ayrıştırılmaktadır. Taksim'de olduğu gibi tasnife dair de yazılmış birçok eser mevcuttur.

Tertip ve enmuzeç başlığı altında yazılan eserler ise uygun bir sıra ve düzen niteliği ile ulemanın kaleme alındığı eserlerdir²⁴.

Yukarıda verdiğimiz isimlendirmelerin dışında ulemanın ilimleri belli kriterlere göre sınıflama ve sıralama yaptığı eserler de mevcuttur. Bunlara genel olarak Meratibu'l-Ulûm adı verilmektedir. Bu eserlerde asıl amaç, ilimlerin belirli özelliklerinin kendi alanları içerisinde bir derecelendirmeye sokularak, bir ilmin diğer ilme olan üstünlüğünü anlatmaya çalışmaktır. Bu eserler hem ilimler tasnifi niteliği taşıırken diğer yandan da müellifin gözünden ilimler arasında bir derecelendirme yapmaktadır. Derecelendirme kimi zaman akli ilimlerin şer'i ilimlere galip gelmesiyle olurken kimi zaman da şer'i ilimlerin akli ilimlere galip gelmesi ile olmaktadır. Eserde bu kıyas tamamen yazan müellifin ilmi birikim ve felsefi görüşüne bağlı olarak cereyan etmektedir.

İlimler tasnifi geleneğinde bazı kavramlara değindikten ve eserlere verilen isimlerin nelere dikkat edilerek verildiğini kısaca anlattıktan sonra ilimlerin tasnifindeki maksadın ne olduğunu kısaca aktarmaya çalışacağız. Ulema ilimleri tasnif ederken evvela şu iki amaca yönelik olarak bu eserleri vermiştir.

a-İlimleri konu sistem ve amaç açısından diğer ilimlerle ayırtmak ve sahasını belirlemek. Bu sayede ilimlerin sınırları çizilmiş, nasıl bir sistem kullandığı ve nereye varmak istediği açıkça ortaya konulmuş, diğer ilimlerle arasındaki fark bariz bir şekilde açıklanmış olacaktır.

b-İlimlerin tasnifinde diğer bir amaç ise medreselerde ilimlerin öğretiminde belirli bir sistematik sıra takip etmek ve eğitim ve öğretimde programlama yapabilmektir. Bu sayede hem verimlilik hem de programsal bir kolaylık ortaya çıkmaktadır²⁵.

İlimler tasnifi geleneğinde eserlerini bütüncül bir anlayışla bütün ilimleri eserine dahil eden müellifler olduğu gibi yalnızca şer'i, felsefi veya lügat yönünden ilimleri tasnife dahil eden alimlerde bulunmaktadır. İlimler tasnifi geleneğinin ilerlemesi ve eserlerin

²⁴ Ahmet Kamil Cihan, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sina", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, (2000), 437.

²⁵ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), s.117.

çoğalmasi ile birlikte geçmişte kaleme alınan belirli sistemlere göre olan tasnif edilen eserlerin yerini, zamanla müellifin kendi ideolojik çizgisince gelişen özgün eserler almıştır.

İslâm medeniyetinde Müslümanların ortaya koyduğu İslâmi ilimler ile yabancı kültür ve medeniyetlerden alınan ilimler zamanla medreselerde yerini almış, bunların öğretimini yapan ulema ilimlerin programlama ve öğretiminde yeni metotlar aramaya başlamışlardır. İlimler sahası üzerine çalışma yapan ve uzmanlaşan alimler, müstakil eserler telif etmeye başlamış, bu çalışmalar zamanla İslâm literatüründe oldukça önemli bir yer kapsayan ilimler tasnifi geleneğinin oluşmasına neden olmuştur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi ilimler tasnifi alimler tarafından kimi zaman tüm ilimlerin içerisinde bulunduğu kimi zaman belirli ana başlıktaki ilimlerin içerisine alındığı nadir olarak ta bir disiplinin alt otoritelerine yer verilecek şekilde kaleme alınan eserlerden oluşmaktadır.

İlimler tasnifi geleneği içerisinde yer alan eserler sabit bir usul izlememektedir. İlimler tasnifi geleneğindeki eserler de kendi içerisinde bir tasnifata girmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi temel olarak üç gruptan oluşmaktadır. Bunlar:

-İlk grup, en fazla eserin içerisinde yer aldığı tüm ilimleri kapsayan ilimler tasnifi eserlerinin yer aldığı gruptur. Burada tasnife Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbu 'l-Hudud*, Fârâbî'nin *İhsâul-Ulûm*, Hârizmî'nin *Mefâtihul-Ulûm*, İbn Hazm'ın *Merâtib 'ul-Ulûm* ve Gazzâlî'nin *Fatihatu'l-Ulûm* gibi eserleri yer almaktadır.

-İkinci grup, belirli ana başlık altındaki ilimlerin sınıflamasının yapıldığı eserlerden oluşmaktadır. Müellifler bu grupta yaptıkları tasnifte şer'i, akli veya lûgat ilimlerinden birine binaen eserlerini kaleme almaktadırlar. Burada Kîndî'nin *Kitâbu Mahiyyeti 'l-ilm ve aksamih* ve *Kitâbu aksami 'l-ilmi 'l-insi*, İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) *Fi Aksâmi 'l-ulûmi 'l-akliyye* gibi eserler yer almaktadır.

-Üçüncü grupta ise sadece bir ilmi disiplinin otoritelerinin ve alt dallarının yer aldığı bir tasnif bulunmaktadır. Burada Ebû Yakûp es-Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) lûgat ilimlerine dair tasnif ettiği *Miftâhu 'l-Ulûm* ve Zerkeşî'nin Kur'ân'a dair ilimleri tasnif ettiği *el-Burhân fi ulûmi 'l-Kur'ân* adlı eseri örnek olarak verilmektedir²⁶.

²⁶ Müstakim Arıcı, *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 13.

3. II. BÖLÜM

IX.-XIV. Asırda İlimler Tasnifinde Hadis ve Sünnet

3.1. IX. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis

IX. yüzyıl, İslâm aleminde Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla birlikte ulemanın tercüme faaliyetleri ile en fazla uğraştığı ve İslâm düşüncesine yabancı düşüncenin en fazla etkisi olan dönemdir. İlimler tasnifinin gelişmesindeki en büyük katkı, bu dönemdeki ulemanın çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.

3.1.1. Halîl b. Ahmed'in (öl. 175/791) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Abdırrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhîdî, 718 yılında Umman'da doğmuş, yaşamının çoğunu Basra'da geçirmiş nahiv ve aruzu sistemli bir otorite haline getirmesiyle tanınmış, 791'de Basra'da vefat etmiştir. *Naktü'l-mesâhif*, *Kitâbu 'l-Ayn*, *Kitabü 'l-Arûz* en meşhur eserlerindendir.²⁷

Ebulfez Elçibey, Halîl b. Ahmed'in İslâm aleminde ilk kez ilimler tasnifinden söz eden kişi olduğunu vurgulamaktadır.

Halîl b. Ahmed'in tasnifi klasik felsefe tarihi ile özdeşleşen ve ilimler tasnifi denilince akla gelen tasniften farklıdır. Halîl b. Ahmed, felsefeyi ikiye ayırarak önce “Kurumsal ve Deneysel Felsefe” olarak isimlendirmiş, sonrasında bunları şu şekilde tasnif etmiştir:

Kurumsal Felsefe üç bölümde ele alınmaktadır. Bunlar:

²⁷ Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Mart 2023).

1-Doğa Felsefesi: Kimya ve tıp gibi doğa hakkında bilgi ve alt otoritelerini ele almaktadır.

2-Matematik: Astronomi, geometri ve müzik gibi disiplinleri ele almaktadır.

3-İlâhiyat: Varlık felsefesine dair değerlendirmeler burada yer almaktadır.

Deneysel felsefe üç bölümden oluşmaktadır:

1-Etik

2-Ekonomi

3-Siyaset²⁸

Halîl b. Ahmed 'in bu tasnifi literatürümüz açısından oldukça ehemmiyetli ve kıymetli olmakla birlikte eser tarandığı ve incelendiği takdirde görülecektir ki tek tek ilimlerin tasnifinden ziyade felsefe ilimleri üzerinde şekillendirilmiş bir basamaklandırma yer almaktadır. Felsefe ağırlıklı olan bu eser'de hadis ve sünnetin konumuna ve tasnifine dair bir bilgi yer almamaktadır.

3.1.2. Câbir b. Hayyân'ın (öl. 200/815) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Câbir b. Hayyân'ın hayatı hakkında az malumat bulunmaktadır. Batı düşüncesi tarafından Geber olarak bilinmekte ve anılmaktadır. Hakkında bilinen en önemli hususlar Cafer es-Sâdık'tan (öl. 148/765) ders aldığı, tıp, astronomi, matematik ve felsefeyle ilgilenmiş hususen ilgilendiği alan ise kimya ve simya ilimleridir.²⁹

Câbir b. Hayyân'ın muhtelif ilimlere dair birçok eseri bulunmaktadır. İlimler tasnifine dair eserleri ele alındığında *Kitâbu-l Hudûd* eseri dikkat çekmektedir. Bu eserde felsefî terimlerin anlamlarından bahseden Câbir b. Hayyân ilimleri burada İlm-i din ve İlm-i dünya olarak ikiye ayırmıştır.

²⁸ Ebulfaz Elçibey, "X.-XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu'da Bilimlerin Tasnifi Tarihi", çev. Muhammet Kemaloğlu, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2014), 77.

²⁹ Esin Kahya, *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyân*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 15.

Dini ilimleri şer'i ve akli olarak tasnif eden Câbir b. Hayyân Şer'i ilimleri batın ve zahir diye ayırırken, akli ilimleri harfler ve anlamları şeklinde tasnif etmektedir.

Dünya ilimlerini, değerli sanat bilgisi ve değersiz sanayi bilgisi olarak ikiye ayırmaktadır³⁰.

Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbu-l Hudûd* adlı eserinde genel olarak ilimler tasnifi bu şeklidir. Hadis ve sünnetin konumu tam net olmamakla birlikte, ele aldığımız literatür ve kaynakların gösterdiği yol üzerine genel olarak literatürümüzde şer'i ilimler olarak zikr edilen İslâmi ilimler Cabir b Hâyyan'ın tasnifinde Dini ilimlerin içerisinde müstakil bir bölüm olarak yer almaktadır.

3.1.3. Kindî'nin (öl. 202/866) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebu Yusuf Yakub b. İshak el-Kîndî, doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmemekte olup, İslâm aleminin bilinen ilk filozofudur. Kinde adı verilen Arap bölgesinde etnik kökeni gelmektedir. Bu yüzden Kîndî'ye "Feylesef'ul Arab"-da denmektedir. Küçük yaşlarını Basra'da geçirerek ilk eğitimini almıştır, İlim tahsiline Bağdat'ta devam etmiş, Abbasi Halifesi Me'mûn (öl. 218/833) ve Mu'tasım (öl. 227/842) ile yakın ilişkileri olmuştur. Halife Mütevekkil (öl. 247/861) döneminde Bağdat'ta Yunanca metinleri tercümesi faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle Beytü'l-Hikme'de yaptığı çeviri faaliyetleri ön plana çıkmaktadır.

Felsefeye ilgisiyle ilk İslâm filozofu olarak ön plana çıkan Kîndî, Yunan felsefesi ve İslâm tasavvurunu ilk kez sentezlemesi ve ortaya özgün fikirler ve eserler çıkarmasıyla da oldukça önemlidir.³¹

Kîndî'nin ilimler tasnifine dair birden fazla eseri bulunmakta ancak bunlar günümüze ulaşmamış durumdadır. Günümüze ulaşmayan eserleri *Kitâbü Mâhiyyeti'l-ilm ve aksamih* ve *Kitâbü aksâmi'l ilmi'l insi* olarak bilinmekle birlikte Kîndî'nin ilimleri tasnif edişini

³⁰ Cihan, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sina", 441.

³¹ Abdurrahman Bedevi, *Mevsu'atü'l Felsefe*, (Beyrut: Müessesetü'l-arabiyye li'd-diraseti ve'n-neşr, 1983), 2/297-311.

Kütübü Aristotales ve mâ yuhtâcu ileyhi fî tahsîli'l felsefe olarak anılan risalesinde bulmaktayız³².

Kîndi, bu eserinde hususen ilimlerden bahsetse de asıl amacı felsefe talebeleri için bir yol göstermek, onların felsefi ilimleri tahsil ederken nasıl bir yol izleyeceklerini onlara anlatmaktır. Bu yüzden bu tasnif tam bir ilimler sınıflandırmasından ziyade bir rehber niteliği teşkil etmektedir.

Kîndi bu eserde ilimleri iki başlık üzerinde değerlendirir ilki dini ilimleri diğeri ise insani ilimlerdir.

-Dini ilimler: İlahi irade doğrultusunda gelişen, vahiy ve ilham doğrultusunda ilerleyen ilimlerdir.

-İnsani ilimler: Beşeri iradenin birer mahsulüdür. Bundan maksat olarak Kîndi burada felsefi ilimleri işlemektedir. Bu ilimler Akli ve ameli olmak üzere iki kısımdan oluşur.

Akli ilimler: Matematik, Mantık, Fizik ve Teoloji burada yer almaktadır.

Ameli ilimler: Ahlak ve Siyaset burada yer almaktadır.

Kîndi “ilahi ilim” olarak tanımladığı ilmi ilahi otorite tarafından sadece peygamberlere verilen vahiy ve sezgi yolu ile olan ilim olarak kısıtlarken, İnsani ilim ise insanın kendi müktesebatı doğrultusunda ortaya çıkan ilim, yani felsefe olarak tanımlamaktadır³³.

Kîndi’nin ilimler tasnifi alanında verdiği bilgiler doğrultusunda, Hadis ve Sünnet’e dair bir tasnif bulunmamaktadır. Hadis ve Sünnet’in Hz. Peygamber eksenindeki gelişimi ilahi otorite kaynaklı olduğu için Hadis ve Sünnetin dayandığı noktanın Kîndi’nin ilimler tasnifinde İlahi ilimler kategorisinde sayması muhtemel olsa da, Hadis ve Sünnet’e dair müstakil bir tasnif yer almamaktadır.

İncelemiş olduğumuz XI. Yüzyıl, genel olarak Beytül Hikme ekseninde gelişimin merkezinde ve özellikle Batı felsefesi ve Aristotales felsefesinin yer aldığı tercüme

³² Mahmut Kaya, *Kindi Felsefi Risaleler*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 70.

³³ Mahmut Kaya, “Kindi, Yakub b. İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 18 Mart 2023).

faaliyetlerinin ön planda olduğu, bunlara paralel şekilde ilimlerin tanzim ve tasnifinin yapıldığını görmekteyiz.

3.1.4. XI. Yüzyılın Değerlendirilmesi

XI. Yüzyıl genel olarak Beytül Hikme çizgisinde olan, gelişimin merkezinde ise özellikle Batı felsefesi ve Aritoteles felsefesinin yer aldığı, tercüme faaliyetlerinin ön planda olduğu, bunlara paralel şekilde ilimlerin tanzim ve tasnifinin yapıldığını görmekteyiz.

Kısaca bu dönemde ilimler tasnifi alanında verilen eserlerde Hadis ve Sünnet önümüze şöyle çıkmaktadır:

Halîl b. Ahmed 'in eseri literatürümüz açısından oldukça ehemmiyetli ve kıymetli olmakla birlikte eser tarandığı ve incelendiği takdirde görülecektir ki tek tek ilimlerin tasnifinden ziyade felsefe ilimleri üzerinde şekillendirilmiştir. Felsefe ağırlıklı olan bu eser'de hadis ve sünnetin konumuna ve tasnifine dair bir bilgi yer almamaktadır.

Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbu -l Hudud* adlı eserinde hadis ve sünnetin konumu tam net olmamakla birlikte, ele aldığımız literatür ve kaynakların gösterdiği yol üzerine genel olarak literatürümüzde şer'i ilimler olarak olarak zikr edilen İslâmi ilimler Cabir b Hâyyan'ın tasnifinde Dini ilimlerin içerisinde müstakil bir bölüm olarak yer almaktadır.

Kîndî'nin ilimler tasnifini *Kütübü Aristoteles ve ma yuhtacu ileyhi fî tahsili'l felsefe* olarak anılan risalesinde bulmaktayız. Kîndî'nin ilimler tasnifi alanında verdiği bilgiler doğrultusunda, Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif bulunmamaktadır. Hadis ve Sünnet'in Hz. Peygamber eksenindeki gelişimi ilahi otorite kaynaklı olduğu için Hadis ve Sünnetin dayandığı noktanın Kîndî'nin ilimler tasnifinde İlâhi ilimler kategorisinde olduğu aşîkar olup, Hadis ve Sünnet'e dair müstakil bir tasnif yer almamaktadır.

3.2. X. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis

Hiç şüphe yok ki X. yüzyıl, İslâm aleminde ilimler adına oldukça önemli ve bereketli bir dönemdir. Bu dönemde İslâm uleması ilmi birikimi doğrultusunda birçok görüş ve eser ortaya koymuş, mezhepsel görüşler ve felsefî akımların birçoğu bu dönemde tezahür etmiştir.

3.2.1. Fârâbî'nin (öl. 339/950) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Turhan b. Uzluğ el-Fârâbî, Muallim-i Sani olarak bilinmektedir. Farab şehrinde doğmasından dolayı Fârâbî olarak isimlendirilmiştir. Fârâb şehrinde yaşarken burada İslâmî ilimler hususunda tahsilde bulunduğu ve çeşitli görevler yaptığına dair rivayetler bulunmaktadır. Daha sonra Bağdat'a yerleşen Fârâbî burada yoğun şekilde ilim meclislerinde bulunmuş, ders almış ve ders okutmuştur. Çalışmalarını birçok ilim dalı üzerinde yürüten Fârâbî, felsefî alanda yoğunlaşmış ve Yunan felsefesi ile İslâm düşüncesi arasında bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. *Kitâbü Mebâdii arâ'i ehli'l medî netü'l-fâzıla, es-Siyâsetü'l Medeniyye* en önemli eserlerindendir³⁴.

Fârâbî, hiç şüphe yok ki İslâm aleminin en büyük düşünürlerindendir. İlimler tasnifi hususunda verdiği müstakil eserinin adı *İhsâu'l Ulûm*'dur. Bu eser sadece İslâm düşüncesinde değil Batı aleminde de büyük yankı ve merak uyandırmış, pek çok dile tercüme edilip kullanılmıştır³⁵.

İlimleri tasnif ederken Fârâbî ilimleri yapısal, karakteristik, amaç ve elde ediliş biçimine göre düzenlemiştir, bu tanzime göre ilimlerin tasnifi şu şekildedir:

1-Yapısal Açıdan İlimler

A-Cüz'i İlimler:

-İlmü't-Tabiat

³⁴ Yaşar Aydın, *Farabi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 13.

³⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 26.

-İlmü'l-Hendese

-İlmü'l-Hisab

-İlmü't-Tıb

B- Külli İlimler: Burada tüm varlıkları kapsayan ve soyut olan ilimler ve prensipler bulunmaktadır bunlar:

-İlmü'l-İlahi : İlahiyyat ilmi ve onun dallarını içermektedir.

-İlmü'l-Ma Be'de't-tabi'a : Varlık özeti soyut kavramlara dair ilimler burada yer alır.

2-Karakteristik Açısından İlimler

A-Nazari İlimler: Teorik ilimler olarak da adlandırılan felsefi bilgi ve ilimler burada yer almaktadır, bunlar:

-Riyaziyyat

-Tabiiyyat

-Metafizik

B-Ameli İlimler: Günlük hayatta kullanılan insanın davranış ve yaşam biçimine dair ilimler burada yer alır, bunlar:

-es'Sînâatü'l-Hulkiyye

-Felsefetü's-Siyaset

3-Konu Açısından İlimler

A-Lisan İlimleri:

-Müfred Kelimler ilmi

-Mürekkep Kelimeler İlmi

-Müfred Kelimelerin Kuralları

-Mürekkep Kelimelerin Kuralları

-Doğru Yazma İlmi

-Doğru Okuma İlmi

-Şiir

B-Mantık İlmi: Fârâbî burada Aristoteles'in Organon adlı eserinin bölümlerine yer verir bunlar:

-Kategoriler

-Hermönetik

-I. ve II. Analitikler

-Cedel

-Mugalata

-Hitabet

-Şiir

C-Öğretme İlmi

-Aritmetik

-Geometri

-Optik

-Yıldızlar

-Müzik

-Mekanik

-Teknik

D-Fizik İlmi

-Tabii Cisimler İlmi

-Atmosfer ve Jeoloji İlmi

-Meteoroloji

-Mineroloji

-Kimya

-Zooloji

E-Metafizik ve Teoloji İlmi: Burada ilahiyat ilmi yer almaktadır, bunlar:

-Ontoloji

-Mevcudun farklı çeşitlerinin tasnifi

-Metafizik varlıkların ispatı

F-Medeni İlimler

-İlmü'l-Medeni

-İlmü'l-Fıkıh

-İlmü'l-Kelam³⁶

Fârâbî'nin *İhsâu'l Ulûm* adlı eserindeki tasnifini kısaca ele aldıktan sonra bu tasnifin ne kadar düzenli ve sistematik olduğunu görmüş olduk. Fârâbî eserinde ilimleri sadece bir tasnifde bulunarak bırakmamamış, ilimler hakkında belirli malumatlar vererek eserin çerçevesini genişletmiştir. Fârâbî'nin eserini önemli ve nadide kılan diğer bir husus ise batı ilimleri olarak zikredilen Felsefi ilimlerin eserde İslâmi ilimlerle sentezlenmiş bir biçimde kaleme alınmasıdır.

Yapılan tasnif ilimler tasnifi geleneğinde oldukça nadide ve değerli bulunarak ulema tarafından ilgi görmüş, kendisinden sonra gelen birçok eseri hem perspektif hem de sistem olarak etkilemiştir. Eserde müstakil olarak Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif söz konusu değildir. Medeni ilimler altında yer alan Fıkıh ve Kelam ilmi İslâmi ilimler çatısı altında yer alan ilimlerden bu eserde gördüklerimizdir.

3.2.2. Hârizmî'nin (öl. 232/847) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (öl. 232/847) hayatına dair kaynaklarda çok kısıtlı bilgiler yer almaktadır. Hârizmî hakkında bilgi edindiğimiz eser, kendi eseri olan *Mefâtîhu'l-Ulûm*'dur.

³⁶ Farabi, *İhsau'l Ulum*, çev. Ahmet Ateş, (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 54-60.

Mefâtîhu'l-Ulûm Hârizmî'nin ilimler tasnifine dair yazdığı eseridir. Hârizmî'nin bu eserinden Kîndî ve Fârâbî gibi filozofların telifatını iyi bildiği ve kullandığı tabirlere dayalı olarak ilimlere olan vukufiyeti anlaşılmaktadır. Hârizmî bu eserinde ilimleri iki kola ayırır:

A-Şeri İlimler: Altı ilim dalından oluşmaktadır.

-Hukuk	-Kitabet
-Kelam	-Şiir
-Lisan	-Tarih

B-Acem İlimler: Batı'dan alınan Felsefi ilimler burada yer almaktadır. Acem ilimleri başlığı altında dokuz ilim zikredilmektedir.

-Felsefe	-Uzay İlimleri
-Mantık	-Musiki
-Tıp	-Mekanik
-Aritmetik	-Kimya
-Geometri	

Hârizmî, bu eseriyle ilimleri sistemli bir şekilde ele almış ve bu ilimler hususunda bazı bilgileri aktarmıştır.İlimler tasnifine dair kaleme alınan ilk eserlerden olan *Mefâtîhu'l-Ulûm*, ilk örneklerden olmasına karşın birçok ilmi içerisinde barındırmasıyla muhteviyatı oldukça geniş bir eserdir³⁷.

Eser'de Hadis ve Sünnet'e dair hususen bir tasnif mevcut olmamakla birlikte eser incelendiğinde Şeri İlimler altında bulunan bir çok ilmi disiplinde Hadis ve Sünnet'den kaynak olarak yararlanılmaktadır.

³⁷ Hüseyin Atay, "Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980), 14-20.

3.2.3. Âmirî'nin (öl. 391/992) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (öl. 381/992), Nişabur'da dünyaya gelmiştir. Buhara, Rey, Bağdat ve Horasan gibi şehirlerde ilim öğrenmiştir, dönemin büyük alim ve filozoflarından ilim tedris etmiş ve dini ve felsefe hususunda dönemin alimleri ile birçok tartışmaya girip kendini kanıtlamıştır. 992 yılında Nişabur'da vefat etmiştir. *El-Emed ale'l-ebed, el-Îlâm bi-menâkibi'l-İslâm, es-Sa'âde ve'l-isâd, İnkazü'l-beşer mine'l-cebri ve'l kader*, en bilinen eserleridir³⁸.

Âmirî'nin ilimler tasnifindeki eseri *el-Îlâm bi-menâkibi'l-İslâm*'dır. Âmirî eserinde ilimin tanımını yapmış, daha sonra ilmi iki ana başlık altında tasnif etmiştir. Âmirî, ilmi “hatasız ve eksiksiz olarak bilgiyi kavramak” olarak tanımlamış, bilgiyi avam ve seçkinlerin bilgisi olarak ikiye ayırarak tasnif etmiştir.

a-Dini İlimler: Bu ilimlerin uzmanı peygamberlerdir, bu ilimler üçe ayrılır:

Hissi İlimler: Muhaddislerin ilmi ve bilgisi. **Hadis** burada yer almaktadır.

Akli İlimler: Filozof ve düşünürlerin ilmi ve bilgisi, Kelam ilmi burada yer almaktadır.

Hissi ve Akli İlimler: Fakihler ve fıkıh ilmi burada yer almaktadır.

b-Felsefi İlimler: Bu ilimlerin uzmanı filozof ve düşünürlerdir.

Hissi ilimler: Burada fizik ilmi ve fizikçiler yer almakta ve varlık çeşitli açılardan ele alınmaktadır.

Akli İlimler: İlahiyatçılar, filozoflar ve Metafizik konuları burada yer almaktadır.

Hissi ve Akli İlimler: Riyaziyatçıların ilmi, sayı, geometri ve astronomi burada yer almaktadır.

Âmirî yukarıda gördüğümüz şekilde tasnifini tamamlamış, tasnifine ilk olarak hadis ile başlamıştır. Hadisle başlamasının nedeni olarak ise hadisi diğer ilimler için bir öz bir çıkış noktası olarak görmesidir. Âmirî eserinde hadisi tenkit edenleri eleştiride bulunarak hadisin

³⁸ Mahmut Kaya, “Âmirî Ebu'l Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 02 Nisan 2023).

yalnızca bir nakil olmadığını, bütün dini ilimlerin ondan beslendiğini öne sürerek bütün dini ilimlerin için Hadis ilminin bir zemin ve temel taşı olduğunu kaleme almaktadır³⁹.

Muhaddisleri sadece bir mesajı a noktasından b noktasına ulaştıran tabiri caiz ise posta güvercini gibi görmek yerine onlara her daim başvurulması gereken önemli bir kaynak olduğunu bizlere bildirmiştir. Hadisin dini kaynak olarak öneminden bahseden Âmirî devamında hadisleri bizlere nakleden muhaddislerin önemini bizlere bildirmiş ve muhaddislerde olması gereken özellikler şu şekilde sıralanmıştır:

-Haberî nakleden ravinin soyunu, memleketini ve hayatını nasıl geçirdiğine dair bilgiye sahip olmak.

-Ömürlerini Hz.Peygamber'in sünnetini doğru anlaşılabilmesi ve yaşanabilmesi adına seyahatlere adanmak.

-Gelen rivayetin sahih yahut zayıf olduğunu ayırt edebilmek.

-İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'ân ve sünneti muhafaza ve müdafaa etmek.

Âmirî, eserinde ilk olarak Hadis ilmini diğer ilimler için bir çıkış noktası olarak görmesi hasebiyle önemini vurgulamış, Hadis ilmini sadece basit bir haber nakilciği olarak gören alimleri tenkid ederek hadis ilminin varlığının ve sürekliliğinin en önemli parçalarından biri olan Muhaddislerin önemini ve Muhaddislerin nasıl olması gerektiğini eserinde kaleme almıştır⁴⁰.

Âmirî'nin, İlimler tasnifi alalındaki bu eseri incelendiğinde oldukça sistemli ve düzenli bir yapı görülmektedir. Eserde hem dini hem felsefi ilimler yer almış, Dini ilimler sahası Peygamberler tarafından inşa edilmektedir. Dini ilimler başlığı altında yer alan Hissi ilimler muhaddislerin ilmi ve bilgisi çerçevesinde dayanmakla birlikte direkt olarak hadis sahasına binaen inşa edilmiş durumdadır⁴¹. Âmirî eserinde yapmış olduğu tasnifle birlikte literatürümüzde Hadis ilmini ilk kez müstakil olarak zikreden ve hassasiyetle üzerinde duran İslâm alimidir.

³⁹ Ali Arslan, "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Alimleri: Âmirî Örneği", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 380-387.

⁴⁰ Arslan, "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Alimleri: Âmirî Örneği", 334-336.

⁴¹ Ebü'l Hasan Âmirî, "Giriş", çev.Yakup Kara, *Kitabü'l-Emed Ale'l-Ebed*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,2013), XII-XXV.

3.2.4. İbn Ferîgun'un (öl. ?) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olamadığımız İbn Ferîgun'un İlimler Tasnifi alanındaki eseri *Cevâmiu'l-Ulûm*'dur. *Cevâmiu'l-Ulûm*'a hocası Ebu Zeyd e-Belhi ilimleri tasnif ettiği *Aksamu'l Ulûm*'un kaynaklık ettiği bilinmektedir⁴².

Cevâmiu'l-Ulûm iki ana kısımdan oluşmaktadır;

Birinci bölüm: Bu bölümde daha çok kalemiye sınıfına mensup insanlar için ehemmiyeti olan ilimler zikr edilmektedir. Bunlar:

- Gramer
- Kitabet
- Protokol bilgisi
- Ahlak
- Mesleki bilgiler

Burada belirli ilimler zikredildikten sonra, Mesleki bilgiler başlığı altında şu ilimler sınıflandırılarak sıralanmaktadır:

Din bilgisi: Fıkıh, kelam ve siyer ilimleri burada yer almaktadır.

Edebiyat bilgisi: Lügat, tarih ve edebiyat ilimleri burada yer almaktadır.

Hesap bilgisi: Aritmetik ve matematik ilimleri burada yer almaktadır.

İkinci bölüm: İbn Ferîgun burada ilimleri dini ilimler ve felsefi ilimler olmak üzere iki başlık altında değerlendirmiştir.

a-Dini İlimler: İbn Ferîgun, başlıca İslâmi ilimler olmak üzere burada yedi ilim zikretmektedir. Bunlar:

- Fıkıh ilmi
- Kelam ilmi
- Lügat bilgisi

⁴² İlhan Kutluer, "Belhi, Ebu Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 21 Nisan 2023).

-Şiir ve nesir

-Tarih ilmi

-Tefsir ilmi

-**Hadis** ilmi

b-Felsefi İlimler: Burada İbn Ferîgun Felsefi ilimleri Teorik ve Pratik olmak üzere ikiye ayırarak ilimleri sınıflamış ve sıralamıştır. Bunlar:

-Teorik Felsefi ilimler: Fizik, matematik ve metafizik burada yer almaktadır.

-Pratik Felsefi ilimler: Ahlak, ekonomi ve siyaset ilmi burada yer almaktadır⁴³.

İbn Ferîgun'un eserini genel olarak ele aldıktan sonra Hz. Peygamber'e dair ilk bulguya birinci bölümde Siyer'de rastlamaktayız. Hadis ilmi müstakil olarak eserin ikinci bölümünde dini ilimler çatısı altında yer almaktadır. İbn Ferîgun'un eseri hem Felsefi hem Dini ilimleri bir çatı altında sistemli bir biçimde toplaması hasebiyle İslâm literatürü için oldukça kıymetlidir.

3.2.5. İhvân'ı-safâ'nın İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

İhvân'ı-safa ve hullâni'l-vefa ve ehli'l-hamd ve ebnâi'l-mecd, X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış, İslâm düşünce tarihinde derin bir çığır açmıştır. Üyelerinin kim olduğuna dair kesin bir bilgi söz konusu olmayıp çeşitli rivayetler mevcuttur.

İslâm düşüncesi ve eski yunan felsefesi uzlaştırarak geçmişten o güne kadar ki tüm dinler ve düşünceleri ele alarak kimseyi dışarıda bırakmayan ve herkesin eşit paydada buluşabildiği bir düşünce tasavvuru ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunun için çeşitli meclisler oluşturulmuş ve eserler telif etmişlerdir ancak eserlerinin en önemlisi hem dini hem felsefi görüşlerini ele aldıkları elli iki risaleden oluşan *Resâilü İhvân'ı-safâ*'dır⁴⁴.

⁴³ Ali Kürşat Turgut, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, (İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2022), 48.

⁴⁴ Ömer Ferruh, *İhvan-ı Safa*, çev. İlhan Kutluer, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), I/377-400.

İhvân'ı-safâ'nın birçok konuyu ele aldığı ve değerlendirdiği bu risalede kendilerine has bir şekilde ilimleri sınıflandırdığı da görülmektedir. İhvân'ı-safâ risalesinde ilimleri üç ana başlık altında tasnif eder;

a-Riyaziyyat İlimleri: İhvân'ı-safâ burada gündelik işlerde istifade edilmek üzere tesis edilmiş ilimleri zikrederek bu ilimlerin günlük hayatta tatbikinin yaşamı kolaylaştıracağını belirtmektedir. Bu ilimler şunlardır:

- Kıraat ve yazma
- Gramer bilgisi
- Hesap ve muamelat
- Şiir ve nesir
- Kimya ve simya
- Zanaat ve Sanat
- Ziraat, ticaret ve hayvancılık
- Siyer ve tarih

b-Dini İlimler: İhvân'ı-safâ buradaki ilimleri manevi hastalıkların şifası ve ahiret yurduna hazırlık için birer nasihat niteliğinde tanımlamaktadır. Bu ilimler şunlardır:

- Vahiy
- Te'vil
- Rivayet
- Fıkıh
- Sünnet
- Zıkr ve Tasavvuf
- Rüya Tabiri

c-Felsefi İlimler: Dörde ayrılmıştır;

- Riyaziyyat (Aritmetik ve Geometri)
- Mantıkiyyat

-Tabiiyyat

-İlahiyyat⁴⁵

İhvân'ı-safâ'nın risalesinde yapmış olduğu tasnif hem dini hem felsefi ilimleri geniş bir perspektifle zikreden nadide ve şumulü geniş olan tasniflerden biridir. Tasnife baktığımızda Riyaziyyat ilimleri içerisinde Hz. Peygamber'in hayatının Siyer ilmi tarafından ele alındığını, Hadis ve Sünnet'in ise Dini ilimler başlığı birer müstakil başlık olarak Rivayet ve Sünnet olarak görmekteyiz.

İhvân'ı-safâ Hadis ve Sünnet'i Dini ilimler başlığı altında Rivayet ve Sünnet olarak zikrederken bunun yanında Hadis ile ilgilenen İslâm ulemasını ise Rivayet uleması olarak Rivayet ve Sünnet başlığının altında zikretmektedir⁴⁶.

3.2.6. X. Yüzyılın Değerlendirilmesi

X. Yüzyılda ilimler tasnifi ekolünde eser veren müellifler ve eserlerini kısa ve öz olarak ele almaya çalıştık. Genel olarak bakıldığında ilimler tasnifinin Fârâbî ile sistemleşip belirli bir yapıya oturduğunu, müelliflerin belirli bu sistem ve şablon üzerine kendi eserlerini telif ettiklerini gördük. Hadis ve Sünnet'in X. Yüzyıl'da ilimler tasnifindekini konumunu da kimi müellifte nokta atışı kimi müellifte ise belirli bir başlığın altında ayırt edici olarak Hadis veya Sünnet olarak bulamasak ta tespit etmeye çalıştık.

Kısaca bu dönemde ilimler tasnifi alanında verilen eserlerde Hadis ve Sünnet önümüze şöyle çıkmaktadır:

Fârâbî'nin *İhsâu'l Ulûm* adlı eserindeki tasnifini yukarıda kısaca değinmeye çalıştık bu tasnifin ne kadar düzenli ve sistematik olduğunu görmüş olduk. Fârâbî eserinde ilimleri sadece bir tasnifde bulunarak bırakmamış ilimler hakkında belirli malumatlar vererek

⁴⁵ İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*, (Konya: Palet Yayınları, 2012), 45; Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 141.

⁴⁶ Mahmut Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1, (2014), 430-450.

eserin çerçevesini genişletmiştir. Fârâbî'nin eserini önemli ve nadide kılan diğer bir husus ise batı ilimleri olarak zikr edilen Felsefi ilimlerin eserde İslâmi ilimlerle sentezlenmiş bir biçimde kaleme alınmasıdır. Eserde müstakil olarak Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif söz konusu değildir. Medeni ilimler altında yer alan Fıkıh ve Kelam ilmi İslâmi ilimler çatısı altında yer alan ilimlerden bu eserde gördüklerimizdir.

Hârizmî'nin ilimler tasnifi alanında kaleme aldığı eseri *Mefâtihu'l-Ulûm*'dur. Eserde müellif ilimleri Şer'i ve Acem ilimler olarak ikiye ayırmıştır. Hadis ve Sünnet Hârizmî'nin ilimler tasnifinde yer almamaktadır.

Âmirî'nin ilimler tasnifindeki eseri *el-İlâm bi-menâkibi'l-İslâm*'dır. Âmirî eserinde ilk olarak Hadis ilmini diğer ilimler için bir kaynak olarak görmesi hasebiyle Hadis ilminin önemini vurgulamış, Hadis ilmini sadece basit bir haber nakilciği olarak gören alimleri tenkid ederek Hadis ilminin varlığının ve sürekliliğinin en önemli parçalarından biri olan Muhaddislerin önemini ve Muhaddislerin nasıl olması gerektiğini eserinde kaleme almıştır. Eserde hem dini hem felsefi ilimler yer almış olup Dini ilimler sahası Peygamberler tarafından inşa edilmektedir. Dini ilimler başlığı altında yer alan Hissi ilimler muhaddislerin ilmi ve bilgisi çerçevesine dayanmakla birlikte direkt olarak hadis sahasına binaen inşa edilmiş durumdadır. Âmirî eserinde yapmış olduğu tasnifle birlikte literatürümüzde Hadis ilmini ilk kez müstakil olarak zikreden ve hassasiyetle üzerinde duran İslâm alimidir.

İbn Ferîgun'un İlimler Tasnifi alanındaki eseri *Cevamiu'l-Ulûm*'dur. Eser iki ana bölümden oluşmaktadır ilk bölümde günlük hayata dair mesleki ilimler yer alırken ikinci bölümde dini ve felsefi ilimler yer almaktadır. Hadis ve Sünnet bu eserde ikinci bölümde dini ilimler başlığı altında yer almaktadır.

İhvân'ı-safâ birçok hususu ele aldığı *Resâilü İhvân'ı-safâ* adlı risalesinde ilimler tasnifine de yer vermektedir. İhvân'ı-safâ ilimleri Riyaziyat, Dini ilimler ve Felsefi ilimler olarak üç ana başlık altında kaleme almaktadır. İhvân'ı-safâ Dini ilimleri manevi hastalıkların şifası ve ahiret yurduna hazırlık için birer nasihat niteliğinde tanımlamaktadır. Hadis ve Sünnet bu tasnifde Dini ilimler başlığı altında yer almaktadır.

3.3. XI. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis

XI. yüzyılda ilimler tasnifinin sistemleşmesi ve telif edilen eserlerin başarısı ile ilimler tasnifi önemli bir hale gelmiş, İslâm dünyasında büyük alimler eserlerinin yanında ilimler tasnifi hususunda da eserler kaleme almaya başlamışlar. Kimi müellif dini, kimi müellif felsefi açıdan bu eseleri ele alırken dini ve felsefi içeriğin yek olarak bulunduğu eserlerde oldukça yaygındır.

3.3.1. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (öl. 414/1023) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî (öl. 414/1023), doğum yeri ve tarihi hususunda net olmayan çeşitli rivayetler mevcuttur. Hayatının büyük bir kısmını Bağdat dolaylarında geçirmiş alimin doğum tarihi ise 910 ile 920 arası olduğu düşünülmektedir⁴⁷.

Tevhîdî birçok alanda ilim tahsil etmiş ve kendini geliştirmiştir. Felsefe ve mantık eğitimini Fârâbî Okulu'nun müderrisleri olan Yahyâ b. Adî (öl. 364/975) ve Ebû Süleyman es-Sicistânî'den (öl. 391/1001) tahsil etmiştir⁴⁸. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, felsefi sorunları edebiyatçı düşünce tarzıyla çözmesiyle “Filozofların edibi” olarak da bilinmektedir.

El-Mükâsabât, el-İmtâ ve'l-muânese, el-Hevamil ve's Şevamil, el-İşârâtü'l-İlâhiyye, el-Beşâir ve'z-Zehâir bilinen en önemli eserleridir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin ilimleri ele aldığı eseri ise *Risâle fi'l-Ulûm*'dur.

Tevhîdî'nin bu eseri Marc Berge tarafından edisyonu yapılmış, İbrahim Killani bu eseri *Resailü Ebi Hayyan et-Tevhîdî* isimli eserinde Risale fi'l Ulûm başlığı altında tasnif ve telif etmiştir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, risalenin girizgahında ilimlerin hepsini detaylı olarak

⁴⁷ İzmirli İsmail Hakkı, “Ebu Hayyan Ali b. Muhammed et-Tevhidi”, *Darü'l Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1, (1928), 107; Mahmut Kaya, “et-Tevhidi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 18 Nisan 2023).

⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), 88.

ele almayacağını, sade ve kısa şekilde anlatacağını belirtmiştir. Kısacası Ebû Hayyân et-Tevhîdî İlimler Tasnifindeki bu eserini kendi pecceresinden kısaca yapmıştır.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî bu eserde herhangi bir sıralama veya belirli bir şema üzerinden gitmemiş, ilimleri kendine göre sıralamıştır. İlk olarak ilimin öneminden bahseden Ebû Hayyân et-Tevhîdî ilmin herşeyden önemli ve saygıdeğer olduğunu belirterek ilimleri şu şekilde sıralamıştır:

-Fıkıh

-Kitap (Kur'ân)

-Sünnet

-Kıyas

-Kelam

-Nahiv

-Mantık

-Tıp

-Astroloji

-Aritmetik

-Geometri

-Belagat

-Tasavvuf

Tevhîdî eserinde yukarıda gördüğümüz on dört adet ilmi sıralamış ve onlara dair belirli konuları ele alarak muhtasar şekilde eserini tamamlamıştır. Sünnet başlığı altında sünnetin ilim ve amel olmak üzere iki ana parçadan oluştuğunu belirterek, sünnet hakikati için ilim ve amelin gerekliliğini öne çıkarmaktadır.

Tevhîdî'nin Sünnet başlığı altında belirttiği diğer bir ehemmiyetli husus ise sahih sünnetin zayıf sünnetten ayırt edilmesi hususudur. Tevhîdî sahih ile zayıf sünnetin

birbirinden ayırt edilmesini sünnet başlığı altındaki en önemli görev olarak tanımlamaktadır⁴⁹.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî bu eserde herhangi bir sıralama veya belirli bir şema üzerinden gitmemiş, ilimleri kendine göre sıralamıştır. İlk olarak ilimin öneminden bahsetmiş, ilimin her şeyden önemli ve saygıdeğer olduğunu ifade etmiştir. Sünnet tasnifte müstakil bir başlık olarak yer almaktadır.

3.3.2. İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (öl. 428/1037), 982 yılında Buhara yakınlarındaki Efşene köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Harveysan'da Samani valiliği yapmıştır. Ailesi İbn Sînâ'nın doğumundan kısa bir süre sonra dönemin ilim merkezi olan Buhara'ya taşınmış, babası Abdullah ilimle oldukça haşır neşir olan birisi olduğu gibi evi felsefe, geometri ve matematik tartışılan bir hale getirmiştir.

İbn Sînâ, böyle bir ortamda yetişmesinden dolayı sürekli ilimle içli dışlı olmuş, küçük yaşlarda çeşitli hocalardan dil, edebiyat, akaid ve fıkıh dersi almış, babasından aldığı felsefe, aritmetik ve matematik ile bunları ufak yaşta desteklemiş, yaşı ilerleyince babası dönemin büyük hocalarından ders aldirmaya çalışmış ancak İbn Sînâ gelen hocaları kendisi için yetersiz gördüğünden dolayı ilimleri kendisi mütalaa ederek öğrenmiştir. Başta tıp ve felsefe olmak üzere birçok alanda eser vermiştir. İslâm Dünyasında, Eş-Şeyhû'r Reîs, olarak Batı Dünyasında "Avicenna" olarak anılmaktadır⁵⁰.

İbn Sînâ, birçok alanda eserler vermiş, ona nispet edilen eserlerin sayısı 276'yı bulmaktadır. İlimler tasnifi alanında ele aldığı eseri ise *Fi Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye*'dir. İbn Sînâ, tüm ilimleri tasnif etmek yerine daha çok akli ilimleri bu eserinde ele almıştır.

İbn Sînâ eserine başlarken öncelikle felsefenin mahiyetinden bahsederek başlar ve felsefeyi ilk olarak Teorik Felsefe ve Pratik Felsefe olarak ikiye ayırır ve alt kollarına geçer:

⁴⁹ Ali Kürşat Turgut, "Ebu Hayyan et-Tevhidi'nin İlimler Tasviri: Risale fi'l-ulum", *Diyanet İlmî Dergisi* 55/2 (Haziran 2019), 525-532; Halil İbrahim Doğan, "İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023), 334.

⁵⁰ Ömer Mahir Alper, *İbn Sina*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 13; Mesut Okumuş, *Eş-Şeyhu'r-Reis İbn-i Sina*, (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 17.

A-Teorik Felsefe;

a-Fizik: İbn Sînâ Fizik ilmini temel ve yan olmak üzere ikiye ayırarak Fizik ilimlerini bu başlıklar altında tasnif etmektedir. Bunlar:

Temel fizik ilimleri:

-Fizik

-Meteoroloji

-Jeoloji

-Botanik

-Psikoloji

Yan fizik ilimleri:

-Tıp

-Astroloji

-Rüya

-Sihir

b-Matematik: İbn Sînâ Matematik ilmini de temel ve yan olmak üzere ikiye ayırarak Matematik ilimlerini şu başlıklar altında tasnif etmektedir.

Temel matematik ilimleri:

-Aritmetik

-Geometri

-Astronomi

-Müzik

Yan Matematik ilimleri: İbn Sînâ, burada Temel Matematik ilimleri olan Aritmetik, Geometri, Astronomi ve Müziğin alt dallarını tasnif etmektedir.

c-Metafizik: İbn Sînâ Metafizik ilimleri temel metafizik ve yan metafizik olarak ikiye ayrılmaktadır.

Temel Metafizik ilimler: İlahiyyat ilimleri olarak zikredilen ilimler burada yer almaktadır bunlar:

-Ontoloji

-Metodoloji

-Teodise (Allah'ın varlığı ve onun mevcudiyetine dair hususları konular)

-Anjeoloji (Ruhani ve meleki varlıklara dair hususlar)

Yan Metafizik ilimler:

-Profetoloji (Nübüvvet ve vahye dayalı hususlar)

-Eskatoloji (Mebde ve mead konusu)

B-Pratik Felsefe

-Ahlak

-Ev Ekonomisi

-Siyaset ve Hukuk

İbn Sînâ'nın *Fi Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye* adlı eserindeki ilimler tasnifini genel olarak görmüş olduk. *Fi Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye*'de adındanda anlaşılacağı üzere akli ilimler olarak zikredilen Felsefi ilimlere dair kaleme alınmış oldukça kapsamlı ve literatürümüz açısından oldukça önemli bir eserdir. Eserde yalnızca Felsefi ilimlerin tasnifi olması hasebiyle Hadis ve Sünnet'e dair bir bilgi yer almamaktadır⁵¹. Eserde Profetoloji başlığı altında nübüvvet ile ilgili hususların yer aldığı gözükmele birlikte doğrudan Hadis ilmi ile bir bağlantısı bulunmamaktadır.

3.3.3. İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (öl. 456/1064), 994 yılında Kurtuba yakınlarında dünyaya gelmiştir. İbn Hazm'ın babası

⁵¹ Hidayet Peker, "İbn Sina'nın Bilimler Sınıflaması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 447.

haciplik ve vezirlik gibi görevler yapmış, siyasi ve entelektüel kişiliğe sahip bir şahsiyettir. İbn Hazm'ın bu çevrede yetişmesi kendisinin kişisel ve ilmi açıdan gelişiminde oldukça katkı sağlamıştır. İbn Hazm dönemin büyük alimlerinden fıkıh, hadis ve kelam dersleri almıştır, bunun yanında İbn Hazm edebiyat, tarih ve mantıkla ilgilenmiş, bazı eserlerde İbn Hazm'a tabiplikte atfedilmektedir. Kısa bir dönemde siyaset ile iştigal olan İbn Hazm hayatının ilerleyen kısmında kendini tamamen ilime adanmış, 1064 yılında vefat etmiştir.

İbn Hazm, pek çok alanda çalışmalar yapmış ve eserler vermiştir. Özellikle fıkıh, hadis, tefsir, kelam gibi alanlarda eserler kaleme almıştır. En önemli eserleri: *Tavku'l-hamâme*, *el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkâm*, *Cemheretü'l-Ensâbi'l-Arab*, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*'dir⁵².

İbn Hazm'ın ilimler tasnifine dair yazdığı bir müstakil risalesi ve birde mantık ilmi için yazdığı *et-Takrib li haddi'l-mantık* adlı eserinde ilimler tasnifi yaptığını görmekteyiz. İbn Hazm'ın bu iki eserinden müstakil ilimler tasnifi risalesi olan *Merâtibu'l Ulûm* ilimlerin tasnifinin sistemi ve müstakil olarak ilimler tasnifine ayrılmış bir eser olduğu için onu inceleyeceğiz⁵³.

İbn Hazm, *Merâtibu'l Ulûm*'da ilimler tasnifi yapmadan ilmin ehemmiyeti hakkında bilgiler verir, ilimlerin birbiri ile olan bağı ve ilişkisinden söz eder, bunun yanında hem akli hem dini ilimlerin birlikte öğrenilmesi gerektiğini önermekte ve ilimleri yedi ana sınıfa ayırarak tasnifine başlar.

-Din İlimleri: Kur'ân, **Hadis**, Fıkıh ve Kelam.

-Dil İlimleri: Dil, Gramer, Şiir ve Aruz.

-Tarih İlimleri

-Astronomi İlimleri

-Matematik İlimleri

-Tıp İlimleri: Nefis terbiyesi ve Beden sağlığı

-Felsefi İlimler

⁵² Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 6 Mayıs 2023).

⁵³ İbn Hazm, *Resailü İbn Hazm el-Endülüsî*, ed. İhsan Abbas, (Beyrut: el-Müessetü'l Arabiyye li'd-dirasati ve'n-neş, 1983) 4/64.

İbn Hazm bütün ilimlerin birleşimiyle Belagat İlmi ve İbare İlmi'nin ortaya çıktığını belirterek tasnifini tamamlamaktadır⁵⁴.

İbn Hazm, Hadis ilmini Dini ilimler altında zikretmekle birlikte Hadis ilmini Metin bilgisi ve Ravi bilgisi olarak ikiye ayırmaktadır. İbn Hazm, Hadis ve Sünnet'i vahiy merkezli olan bağlayıcı bir dini kaynak olarak değerlendirmektedir. İbn Hazm eserinde Hadisi yukarıda belirttiğimiz üzere ikiye ayırmış ve ehemmiyetinden bahsederek bu başlığı kapatmıştır⁵⁵.

İbn Hazm eserinde oldukça sistematik ve düzenli bir biçimde ilimleri sıralamış ve tasnifini yapmıştır. Hadis ilminin hemen ilk tasnif olan Dini İlimler çatısı altında yer aldığını oldukça açık bir şekilde görmüş bulunmaktayız. İbn Hazm'ın bu tasnifinde okuduğumuz kaynaklar ve gördüğümüz literatür neticesinde daha çok dini ilimler içerikli bir tasnif yapıldığını söylemek mümkün.

3.3.4. İbn Butlân'ın (öl. 458/1066) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebü'l-Hasen el-Muhtâr b. el-Hasen b. Abdûn b. Sa'dûn b. Butlân (öl. 458/1066) Bağdat'ta dünyaya gelmiş, dönemin öne çıkan hekimlerindendir. Hristiyan inancına mensup olan İbn Butlân, dönemin önde gelen Hristiyan hekimlerinden dersler almış ve bunun yanında ilahiyat ile felsefe ilimleri tahsil etmiştir. Birçok farklı şehirde yaşamış ve seyahat etmiştir. Bulunduğu bölgelerde dini ve ilmi meclislere katılmıştır. 1066 yılında Antakya'da bir manastırda vefat etmiştir⁵⁶.

İbn Butlân, daha çok tıp alanında eserler kaleme almıştır. İlimler tasnifine dair müstakil bir eseri yer almamaktadır. Ancak *Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ* adlı eserinde dönemindeki yaşanan felaketlerden dolayı vefat eden alimleri ilimlere göre ayırarak bu eserinde onlardan söz etmiştir. Üç ana konuya bölerek alimleri değerlendirir:

⁵⁴ Hidayet Peker, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (Ocak 2009), 323.

⁵⁵ Zekeriya Güler, "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi* 7/14 (Aralık 2009), 155-170; Peker, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", 18/323.

⁵⁶ Esin Kahya, "İbn Butlan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mayıs 2023).

-İslâmi ilimler: Burada vefat eden dönemin İslâmi İlimler hususunda büyük alimleri yer almaktadır. Tek tek isimleri zikr edilmiştir konumuz ile ilgili olduğu için sadece İslâmi İlimler çatısı altındaki ilimleri ele alacağım. Bunlar: Ecellü'l Murtazâ (öl.1045), Ebu'l Hüseyin el-Basrî (öl.1044), Ebu'l-Hasan el-Kudûri (öl.1037), Akda'l Kudat el-Mâverdi (öl.1058), Ebû Tayyip et-Taberî (öl.1058) isimleri yer almaktadır.

-Ulûmu'l-Kudema: Bu başlık altında eski yunan ilimleri ile iştilal edenler yani dönemin filozof ve düşünürleri zikredilmektedir.

-Ulûmu'l-Edep: Burada dil bilimi ile iştilal edenler zikredilmektedir⁵⁷.

Burada hususen bir ilimler tasnifi görmek, eserin ilimler tasnifi için yazılmamasından mütevellit pek mümkün değildir. Ancak yine de ilimler hususunda bir ayırım ve tasnif mevcuttur. Hadis ilminin ilimler tasnifindeki yerine dair burada söyleyebileceklerimiz, İslâmi İlimler altında zikredilen alimlerin bir çoğunun hadis ilmi ile oldukça haşır neşir bir ilişkisi olduğudur. Doğrudan olmasa da dolaylı olarak burada İslâmi ilimler altında hadis ilmi ile iştilal eden ulemanın yer alması onu doğal olarak İslâmi ilimler çatısı altında yer aldığını bizlere göstermektedir.

3.3.5. XI. Yüzyılın Değerlendirilmesi

XI. Yüzyılda İslâm Dünyasında büyük alimler eserlerinin yanında ilimler tasnifi hususunda da eserler kaleme almaya başlamışlar. Kimi müellif dini kimi müellif felsefi açıdan bu eserleri ele alırken dini ve felsefi içeriğin yek olarak bulunduğu eserlerde oldukça yaygındır.

Kısaca bu dönemde ilimler tasnifi alanında verilen eserlerde Hadis ve Sünnet önümüze şöyle çıkmaktadır:

Ebû Hayyân et-Tevhîdî 'nin ilimleri ele aldığı eseri ise *Risâle fî'l-Ulûm*'dur. Ebû Hayyân et-Tevhîdî bu eserde herhangi bir sıralama veya belirli bir şema üzerinden gitmemiş, ilimleri kendine göre sıralamıştır. İlk olarak ilimin öneminden bahsetmiş, ilimin

⁵⁷ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 131.

her şeyden önemli ve saygıdeğer olduğunu ifade etmiştir. Sünnet tasnifte müstakil bir başlık olarak yer almaktadır.

İbn Sînâ'nın ilimler tasnifi alanında ele aldığı eseri ise *Fi Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye*'dir. Eser felsefe alnına dair kaleme alınmış olup, Pratik ve Teorik felsefe olarak iki ana başlıktan oluşmaktadır. Hadis ve Sünnet'e dair net bir tasnif eserde yer almamaktadır.

İbn Hazm'ın ilimler tasnifi alanında ele aldığı eseri *Merâtibu'l Ulûm*'dur. İbn Hazm ilimler tasnifi yapmadan ilmin ehemmiyeti hakkında bilgiler verir, ilimlerin birbiri ile olan bağı ve ilişkisinden söz etmektedir. Hadis İbn Hazm'ın tasnifinde dini ilimlerin içerisinde yer almaktadır. İbn Hazm Hadis ilmini Dini ilimler altında zikretmekle birlikte Hadis ilmini Metin bilgisi ve Ravi bilgisi olarak ikiye ayırmaktadır. İbn Hazm, Hadis ve Sünnet'i vahiy merkezli olan bağlayıcı bir dini kaynak olarak değerlendirmektedir. Müellif'in eseri Hadis ilmi ve literatürümüz için oldukça kıymetlidir.

İbn Butlân müstakil olarak bir ilimler tasnifi eseri kaleme almasa da *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ* adlı eserinde dönemindeki yaşanan felaketlerden dolayı vefat eden alimleri ilimlere göre ayırarak bu eserinde onlardan söz etmiştir. Burada alimlerin ilgilendiği ilimlere göre bir tasnif söz konusu olup isimler üç ana başlık altında zikredilmektedir. Hadis ve Sünnet alimleri İslâmi ilimler başlığı altında zikredilmiştir.

3.4. XII. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis

XII. yüzyıl İslâm düşünce tasavvuru için Gazzâlî'nin kelim ve tasavvuf alanındaki etkileşime farklı yaklaşımı bunun yanında Gazzâlî'nin Fârâbî ve İbn Sînâ gibi büyük İslâm düşünürlerini eleştirmesi açısından oldukça önemli bir dönemdir. Bu dönemde İslâm literatürü entelektüel ve bilimsel açıdan bir sıçrayış yaşamıştır. Bu dönemde ilimler tasnifine olan rağbet devam etmiş ve İslâm alimleri eserlerini kaleme almaya devam etmişlerdir.

3.4.1. Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (öl. 505/1111), 1058 yılında Horasan'ın Tus kentinin Taberan kasabasında dünyaya gelmiştir. Ailesi ilimle iştigal eden bir aile olup küçüklükten itibaren ilimle içli dışlı olmuş, dönemin büyük alimlerinden ilim tahsilinde bulunmuştur. Hocaları arasında Nizamiye Medresesinde görev yapan İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (öl.478/1085)'de vardır. Bu medresede birçok ilim tahsil etmiştir. Kendini küçük yaşlardan itibaren kelam, fıkıh, felsefe ve mantık gibi ilimlerde yetiştiren ve geliştiren Gazzâlî bu yetkiliği ile nam salmıştır.

Nizâmülmülk, Gazzâlî'nin bu yetkinliğini duymuş, saraydaki ilmi meclislerine katılımını sağlamıştır. Nizâmülmülk (öl.485/1092), özellikle kelam, fıkıh ve felsefedeki yetkinliği hasebiyle Gazzâlî'yi Bağdat Nizamiye Medresesine tayin edilmiştir. Gazzâlî, ömrünün sonuna doğru inzivaya çekilmiş, yaklaşık on yıl süren bir arayış ve seyahatin ardından doğduğu yere Tus'a gelerek burada kendi medresesinde eğitim vermeye başlamış 1111 yılında vefat etmiştir. İslâm düşünce tarihinde felsefe, kelam ve tasavvuf alanlarında oldukça büyük eserler ve düşünceler ortaya koymuş Hûcjetü'l-İslâm ve Mücedîd gibi isimlerle anılmaktadır⁵⁸.

Gazzâlî'nin önemli eserleri arasında *Mi'yâru'l-ilm*, *Mihakku'n-nazar*, *el-Maksâdu'l-esna fî esmaillahi'l-husnâ*, *Tehâfütü'l-felâsife*, *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-kelâm*, *el-İktisâd fî'l i'tikâd* gibi birçok eser yer almaktadır.

Gazzâlî'nin ilimler tasnifi hususundaki eserine gelince burada *Makâsidü'l Felâsife*, *el-Mustasfâ*, *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Er-Risâletü'l Ledüniyye* ve *İhyâ'u Ulûmud'd dîn* gibi birçok eseri vardır. Bu eserler hassaten ilimler tasnifine tahsis edilmese de ilimler tasnifi içeriğinde bulunmaktadır⁵⁹. Gazzâlî'nin ilimler tasnifi için hassaten ele aldığı eseri *Fatihâtü'l-Ulûm*'dur.

Fatihâtü'l-Ulûm adlı eserinde Gazzâlî ilim talebesi ve hoca ilişkisi üzerinde durur. Bunun yanında ilmin fazileti ve ilim tahsil ederken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durur. Toplam yedi bap olan eserin dördüncü babında ilimler tasnifi yer almaktadır.

⁵⁸ M.Said Şeyh, *Orta Yolcular-Gazali*, çev. Mustafa Armağan, İslam Düşüncesi Tarihi, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1/729.

⁵⁹ Necip Taylan, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 31.

Tasnif ilk olarak iki başlık altında başlamaktadır, mühim olan ilimler ve mühim olmayan ilimler:

A-Mühim olmayan ilimler: Kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır.

a-Mübah olan ilimler

b-Mezmum olan ilimler

B-Mühim olan ilimler: Kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır.

a-Farz-ı ayn olan ilimler: Gazzâlî buradaki ilimleri en önemli ilimler olarak tanımlamaktadır. Bunlar;

-Kelam ilmi mütekellim için,

-Fıkıh ilmi fakih için,

-Tefsir ilmi müfessir için

-**Hadis** ilmi muhaddis için

-Tasavvuf ilmi mutasavvıf için farz-ı ayn ilimler olarak sınıflandırılmaktadır.

b-Farz-ı kifaye olan ilimler: Burada gündelik hayata istifade edilecek faideli ilimler yer almaktadır. Bunlar:

-Tıp

-Matematik

-Misaha (Ölçeklendirme ilmi)

-Sînâatü'l-hiyake (dokumacılık)

-Ziraat

-Fırıncılık

-Değirmencilik vb. ilimler yer almaktadır⁶⁰.

Gazzâlînin *Fatihâtü'l Ulûm* adlı eserindeki tasnif genel olarak bu şekilde olup Hadis ilmini Mühim ilimler başlığı altında Farz-ı ayn olarak zikretmektedir.

⁶⁰ Gazzâlî, *Fatihâtü'l Ulum-İlimlere Giriş*, çev. Halit Zavalı, (İstanbul: Bilsam Yayınları, 2014), 87.

Gazzâlî'nin ilimler tasnifine birçok eserde yer verdiğine yukarıda değinmiştik. *Fatihâtü'l Ulûm* adlı eserine yer verdikten sonra daha çok dini ilimlerin tasnif edildiği ve *Fatihâtü'l Ulûm*'da defaatle atıflarda bulunulan *İhya-u Ulûmud'd-din* adlı eserindeki ilimler tasnifine bakmak elzem olacaktır.

İhya-u Ulûmud'd-din adlı eserinde Gazzâlî, öncelikle ilimleri dini ve akli ilimler olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

a-Dini ilimler:

-Fıkıh ilimleri: Usul ve Fûru olmak üzere ikiye ayrılır.

-Kur'ân ilimleri: Kur'ân, Tecvid ve Tefsir olarak üçe ayrılır.

-Hadis

-Ahlak

-Tasavvuf

b-Akli ilimler:

-Zorunlu Prensipler

-Kazanılan İlimler: Kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır; Matematik ve Mantık, Tabiat İlimleri ve Felsefi ve Düşünsel İlimler

Gazzâlî *İhya-u Ulûmud'd-din*'de Hadis ilmini Dini ilimler başlığı altında zikretmekle birlikte Hadis ilmini oluşturan parçalar olarak rical, ravilerin bilgisi, ravilerin adaleti, ravilerin hali ve yaşını zikretmektedir⁶¹.

Gazzâlî *İhya*'da yaptığı bu tasnifle Hadis ilmini İslâm'ın ana kaynaklarından biri olarak tanımlamakla birlikte bunun yanında, Hadis ilminin parçaları olan Usul-i Hadis, Cerh, Tâ'dil ve Rical ilmini Hadis ilmini oluşturan tamamlayıcı ilimler olarak tanımlanmaktadır⁶².

Gazzâlî, ilimler tasnifi yapmış olduğu diğer bir eseri olan *el-Mustasfâ*'da Hadis ilmini nakli ilimler içerisinde zikretmektedir.

Gazzâlî, *er-Risâletü'l Ledüniyye* adlı eserinde yapmış olduğu tasnifde ilimleri şer'i ve akli olarak ikiye ayırmaktadır. Hadis ilmi şer'i ilimler başlığı altında zikredilmektedir.

⁶¹ Gazzâlî, *İhya-u Ulumud-din*, çev. Ahmet Müftüoğlu, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2023), I/268.

⁶² Doğan, "İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", 336-342; Gazzâlî, *İhya-u Ulumud-din*, 268-275.

Gazzâlî, *er-Risâletü'l Ledüniyye*'de Hadis ilmi ile ilgili bu ilmin hassaten bilinmesi gerektiğini, Hz.Peygamber'in bulunduğu konum hasebiyle vahiy ile doğrudan muhatap olmasından dolayı hem belagat olarak, hem meselenin idrakı hususunda herşeyi rahatça anlayabilecek kapasite olması ve her türlü meseleyi kuşatacak bilgiyi ihtiva etmektedir. Bu sebeple diğer insanlara önder olan Hz.Peygamber'in Hadislerinin ve Sünnetinin öğrenilmesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır.⁶³

Hiç şüphe yok ki Gazzâlî İslâm düşüncesinde büyük bir iz bırakmış yazdığı eserlerden nesiller istifade etmiştir. İlimler tasnifi hususunda vermiş olduğu eşsiz eserlere genel olarak incelemeye çalıştık.

3.4.2. Levkerî'nin (öl. 458/1066) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebü'l-Abbas el-Fadl b. Muhammed el-Levkerî (öl. 458/1066), Merv yakınlarındaki Levker kasabasında dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında net bir bilgi yer almamaktadır. İlim tedrisatına ilk olarak doğduğu kasabada başlamış, ilerleyen süreçte İbn Sînâ'nın talebesi olan Behmenyar'dan (öl. 458/1066) felsefe vb. İlimleri tahsil etmiştir. İbn Sînâ'nın felsefe ve görüşlerinin bugünlere gelmesinde elçilik etmiş, bu hususta çeşitli eserler vermiştir. *Beyânu'l hakk bi-damani's-sıdk*, *Divani's-şi'r*, *Fihristü li't-ta'likât* en önemli eserleri arasındadır⁶⁴.

Levkerî'nin İlimler tasnifi alanında müstakil bir eseri yoktur ancak *Beyânu'l hakk bi-damani's-sıdk* adlı eserinde ilimleri bir tasnife sokmaktadır. Bu eser mantık, tabiiyyat ve ilahiyyat olmak üzere üçe ayrılır ilahiyyat kısmında ilimler şu şekilde tasnif edilmektedir:

- İlmü't tabii
- İlmu'r-riyazi
- İlmu'l mantık
- Felsefe-i ula

⁶³ Gazzâlî, *er-Risâletü'l-ledünniye*, çev. Yusuf Özkan Özburun (İstanbul, Semerkand Yayınevi, 2004), 76.

⁶⁴ Kemal Sözen, *Levkerî'de Tanrı Tasavvuru*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007), 29.

Levkerî ilimleri bu şekilde tasnif etmiş ve başlıkları açarak incelemiştir. Müellif eserde Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnife yer vermemiştir⁶⁵.

3.4.3 Ömer en-Neseî'nin (öl. 537/1142) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkandî (öl. 537/1142), Neseî şehrinde dünyaya gelmiştir. Dönemin büyük alimlerinden akaid, tefsir, fıkıh, hadis ve belagat dersleri alan Neseî, bu alanlarda oldukça fazla ihtisas sahibi olmuş ve birçok eser kaleme almıştır. *el-Manzûmetü'n-Neseîyye*, *et-Teysîr fî ilmi't-tefsir*, *Risale fî beyânî mezâhibi't-tasavvuf* ve *el-Kand fî zikri ulemâi Semarkand* önemli eserleridir. İlimle dolu bir ömür yaşayan Neseî, 1142 yılında Semerkant'da vefat etmiştir.

İlimler tasnifi hususunda Neseî'nin ele alacağımız eseri *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm*'dur. Bu eser, ilimler tasnifinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Müellif bu eserde ilimleri yalnızca tasnif etmemiş, onları bir araya getirerek oldukça hacimli ve kapsamlı bir eser ortaya koymuştur. Eserde müellif belirli bir sistem olmaksızın ilimleri değerlendirmektedir. Neseî'nin *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm* adlı kapsamlı eserinde ele aldığı ilimler şunlardır:

-Usulu'd Din	-İlm-i feraiz
-İlm-i firak	-İlm-i hilaf
-Tasavvuf	-Tarih
-Hadis	-Hitabet
-Tefsir	-İlmü's-şürut
-Kıraat	-İnşa
-Usul-i fikh	-Edebiyyat
-Fıkıh	-Şiir

⁶⁵ Turgut, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, 62.

-Aruz	-Takvim
-Belagat	-İlm-i ihtiyarat
-İlm-i lügat	-İlm-i hesap
-Sarf	-Tıp
-Nahiv	-İlm'i Hayevan
-Mesel	-İlm'i ihtlac
-İlm-i ta'biri'r-rü'ya	-İlm'i firase
-Dua ve zikr	-İlm'i şamat ve'l hayalan
-İlm-i ahkamı'n nücüm	-İlm'i huruf

Nesefî, ilimleri *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm* adlı eserinde bu şekilde ayırarak değerlendirmiş ve kendine ait bazı görüşlerini ilim dallarına ait kendi görüş ve eserleri yer alırken bunun yanında önem verdiği diğer alimlerin bu ilimler hakkındaki görüş ve düşünceleride eserde yer almaktadır⁶⁶.

Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm adlı eserinde Hadis ilmi başlığı altında evvela Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları hadisini naklederek arkasından herhangi bir tevil yapmadan Zeynü'lâbidin Ali b. Hüseyin'in Risâletü'l-Hukûk adlı eserini aktarmaktadır.

Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm'un Hadis bahsinin devamında kendine ait olan 360 adet sahih ve hasen hadisi derlediği eserini naklederek, ilmin önemi ve ulemanın faziletinden ve birçok konuya değinerek bunlar hakkında rivayetler zikrederek Hadis bahsini kapatmaktadır⁶⁷.

İlimlerin sayısından da anlaşılacağı üzere oldukça hacimli ve kapsamlı bir eserdir. Nesefî'nin Hadis ilmine eserinde müstakil bir başlık olarak zikretmektedir.

⁶⁶ Ali Kürşat Turgut, "Ömer Nesefî'nin *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm* Adlı Eseri ve İlimler Tasnifi Geleneği Açısından Değeri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/2 (Ekim 2021), 312.

⁶⁷ Turgut, "Ömer Nesefî'nin *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm* Adlı Eseri ve İlimler Tasnifi Geleneği Açısından Değeri", 316-318.

3.4.4. Ebu'l Berakât el-Bağdâdî'nin (öl. 547/1152) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Hibetullah b. Ali b. Melkâ (öl. 547/1152), Bağdat dolaylarında dünyaya gelmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Yahudi bir ailenin çocuğu olup ömrünün sonunda doğru Müslüman olmuştur. Tıp, felsefe ve kelam ilimleri ile oldukça iştigal olmuştur. Aristoteles ve İbn Sînâ'yı tenkit ettiği görüşleri bulunmaktadır. Döneminde birçok önemli isim yetiştirmiş ve eser vermiştir. *Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme*, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader* ve *Kitâbu'l-Akrabazin* bunlardandır⁶⁸.

Bağdâdî'nin İlimler tasnifine dair müstakil bir eseri yoktur ancak kendisi *Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme* adlı eserinde ilimleri tasnif etmiştir. Eserde müellif bir filozof gözünden farklı bir tasnif yapmaktadır. Tasnif şu şekildedir:

- Bilginin ilmi: Burada Mantık ilminden söz edilmektedir.
- Bilinenleri inceleyen ilimler: Burada Matematik ilminden söz edilmektedir.
- Öncelikle bilinenleri inceleyen ilimler: Burada fizik, metafizik, tıp gibi ilimler yer almaktadır.

Bağdâdî'nin ilimler tasnifi bu şekildedir⁶⁹. Hadis ilmi ve sünnete dair bir tasnif mevcut olmayıp felsefe ve varlık üzerine bir ilimler tasnifi yapılmıştır.

3.4.5. İbn Hindi'nin (öl. ?) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

İbn Hindi'nin hayatı hakkında pek bir malumat bulunmamaktadır. *et-Tezkire bi Cumali'l-felesefe*, adlı eseri ilimler tasnifi hususunda yazılmış olan eseridir.

Bu eserde İbn Hindi ilimleri yediye ana kısma bölmektedir. Bunlar:

⁶⁸ Mustafa Çağrı, "Ebu'l Berakât el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mayıs 2023).

⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, (İstanbul, Ülken Yayınları, 1995), 250.

-Aritmetik

-Geometri

-Astronomi

-Müzik

-Mantık

-Fizik

-İlahiyat

İbn Hindî'nin eseri Felsefî ilimlere dayalı olup pek fazla malumata erişilememiştir. Hadis ilmi ya da Sünnet'e dair bir bilgi yer almamaktadır⁷⁰.

3.4.6. İbn Rüşd'ün (öl. 595/1198) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (öl. 595/1198), Kurtuba'da 1126 yılında dünyaya gelmiştir. Ailesi ilme değer veren tanınmış ve nüfuzlu bir ailedir. Temel eğitim ve tedrisatını babasından almış, akabinde dönemin meşhur alimlerinde ilim tahsilinde bulunmuştur. Özellikle fıkıh, tıp, matematik ve felsefe de kendini yetiştirmiştir. Fıkıh alanında oldukça teçhizatlı olan İbn Rüşd, bu alanda eğitimler vermiştir. Döneminde kadılık yaparken Aristoteles'in eserlerini şerh etmiştir. *Kitâbu Faslü'l-makâl, el Keşf an menâhici'l-edille, Tehâfütü't-tâhafüt, Bidâyetü'l-müctehid* en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Hayatının sonlarına doğru Aristoteles düşüncesine olan görüşleri yüzünde sürgün olmuş 1198'de Merakeş'de vefat etmiştir⁷¹.

İbn Rüşd'ün İlimler tasnifine dair müstakil bir eseri yoktur İlimler tasnifini *Telhisü Mâ ba'de't-tabî'a* adlı eserinde yapmaktadır. İlimleri nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

a-Nazari İlimler: Bu ilimlerin amacı bilgi edinmektir ve ikiye ayrılır:

⁷⁰ Mübahat Türker Küyel, "Fârâbî'nin Şarâ'it al-Takîrîi ve İbn Hindî'nin Cumal al-Falsa- fa'si", *Erdem Dergisi* 5/13 (Ocak 1989), 6-9.

⁷¹ Hüseyin Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 15.

-Küllî nazari ilimler: Metafizik, Diyalektik ve Sofistik'dir.

-Cüz'i nazari ilimler: Fizik ve Matematik'tir.

b-Ameli İlimler: Fıkıh, Ahlak, Siyaset ve Tıp'tır.

İbn Rüşd'ün eserinde oldukça sistemli bir tasnif yaptığını görmekteyiz. Müellif eseri kaleme alırken konu ve amaç olarak ilimleri tasnif etmiştir. Eser Felsefî ilimler ağırlıklı olmakla birlikte Hadis ve Sünnet'e dair bir detay bulunmamaktadır⁷².

3.4.7. XII. Yüzyılın Değerlendirilmesi

XII. yüzyıl İslâm dünyasında Gazzâlî kapısı açıldığı için oldukça önemli ve heyecanlı bir dönemdir. Gazzâlî, kaleme aldığı eserlerle Fârâbî, İbn Sînâ ve birçok düşünürü tenkid etmiştir. Özellikle Kelam ve Tasavvuf alanında kaleme aldığı eserleri ve görüşleri ile İslâm düşüncesine çok büyük katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde ilimler tasnifine olan rağbet devam etmiş ve İslâm alimleri eserlerini kaleme almaya devam etmişlerdir.

Kısaca bu dönemde ilimler tasnifi alanında verilen eserlerde Hadis ve Sünnet önümüze şöyle çıkmaktadır:

Gazzâlînin ilimler tasnifi alanında *Makâsidü'l Felâsife*, *el-Mustasfâ*, *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Er-Risâletü'l Ledüniyye* ve *İhyâ'u Ulûmud'd dîn* gibi birçok eseri vardır.

Gazzâlî İhya-u Ulûmud'd-din'de Hadis ilmini Dini ilimler başlığı altında zikr etmektedir. Gazzâlî *İhya*'da yaptığı bu tasnifle Hadis ilmini İslâm'ın ana kaynaklarından biri olarak tanımlamakla birlikte bunun yanında, Hadis ilminin parçaları olan Usul-i Hadis, Cerh, Tâ'dil ve Rical ilmini Hadis ilmini oluşturan tamamlayıcı ilimler olarak tanımlanmaktadır .

Gazzâlî, ilimler tasnifi yapmış olduğu diğer bir eseri olan *el-Mustasfâ*'da Hadis ilmini nakli ilimler içerisinde zikr etmektedir.

Gazzâlî, *er-Risâletü'l Ledüniyye* adlı eserinde yapmış olduğu tasnifde ilimleri şer'i ve akli olarak ikiye ayırmaktadır. Hadis ilmi şer'i ilimler başlığı altında zikr edilmektedir.

⁷² İbn Rüşd, *Telhisü Maba'de't-tabi'a-Metafizik*, çev. Muhittin Macit, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 1-5.

Gazzâlî, *Er-Risâletü'l Ledüniyye*'de Hadis ilmi ile ilgili bu ilmin hassaten bilinmesi gerektiğini, Hz.Peygamber'in bulunduğu konum hasebiyle vahiy ile doğrudan muhatap olmasından dolayı hem belagat olarak, hem meselenin idrakı hususunda herşeyi rahatça anlayabilcek kapasite olması ve her türlü meseleyi kuşatacak bilgiyi ihtiva etmeketedir bu sebeple diğer insanlara önder olan Hz.Peygamber'in hadislerinin ve sünnetinin öğrenilmesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır.Hiç şüphe yok ki Gazzâlî İslâm düşüncesinde büyük bir iz bırakmış yazdığı eserlerden nesiller istifade etmiştir.

Levkerî'nin İlimler tasnifi alanında müstakil bir eseri yer almamakta ancak *Beyânu'l hakk bi-damani's-sıdk* adlı eserinde ilimleri bir tasnife sokmaktadır. Bu tasnif mantık, tabiiyyat ve ilahiyyat olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Müellif eserde yaptığı tasnifte Hadis ve Sünnet'e yer vermemiştir.

Nesefî'nin ilimler tasnifi alanındaki eseri *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm'dur*. *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm*'da Hadis ilmi başlığı altında evvela Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları hadisini naklederek arkasından herhangi bir tevil yapmadan Zeynü'lâbidin Ali b. Hüseyin'in *Risâletü'l-Hukûk* adlı eserini aktarmaktadır. Nesefî, *Matla'u'n- Nücûm ve Mecme'u'l-Ulûm*'un Hadis bahsinin devamında kendine ait olan 360 adet sahih ve hasen hadisi derlediği eserini naklederek, ilmin önemi ve ulemanın faziletinden ve birçok konuya değinerek bunlar hakkında riveyetler zikrederek Hadis bahsini kapatmaktadır

Bağdâdî'nin İlimler tasnifine dair müstakil bir eseri yoktur ancak kendisi *Kitâbu'l Mu'teber fi'l-hikme* adlı eserinde ilimleri tasnif etmiştir. Hadis ilmi ve sünnete dair bir tasnif mevcut olmayıp felsefi ve varlık üzerine bir ilimler tasnifi yapılmıştır.

İbn Hindi'nin ilimler tasnifi alanına dair ele aldığı eser *et-Tezkire bi Cumali'l-Felesefe*'dir. Eserde Hadis ve Sünnet'e dair bir bilgi yer almamaktadır.

İbn Rüşd'ün İlimler tasnifine dair müstakil bir eseri yoktur İlimler tasnifini *Telhisü Mâ ba'de't-tabî'a* adlı eserinde yapmaktadır. İlimleri nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Felsefi ağırlıklı olan bu eserde Hadis ve Sünnet'e değinilmemektedir.

3.5. XIII. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis

Hiç şüphe yok ki XII. yüzyıl İslâm düşüncesinde yapılan çalışmaların en tepe noktaya çıktığı dönemlerden biridir. Bu dönemde felsefe ve dini ilimler birini etkilemiş ve birbirinden etkilenmiştir. Her açıdan yetkin düşünürlerin yetiştiği ve önemli eserlerin kaleme alınıp İslâm literatürüne katıldığı dönemdir.

3.5.1. Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (öl. 606/1210), 1150 yılında Rey'de dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlardan itibaren ilim öğrenmeye başlayan Râzî, dönemin önemli alimlerinden dini eğitimin yanında felsefi eğitimde almıştır. Kelam ve felsefe'nin XII. yüzyılda iç içe geçmesinde başı çekmiştir. İlmi açıdan öyle bir konumdadır ki gelecek nesiller onun görüşleri için Râzî Ekolü adını vermiştir. Râzî, belirli görüşleri ile kendine has bir perspektif ve sistem oluşmuştur. Dini ilimlerde olan başarısından dolayı lakabı Fahreddin'dir Bunun yanında usulcüler onun adını anarken el-imâm olarak anmaktadırlar. Ömrünün son kısmını hasta olarak geçirmiş, 1210 yılında Herat'ta hayata gözlerini yummuştur⁷³.

Râzî pek çok farklı alanda eserler vermiştir. Bunlardan öne çıkanlar, *et-Tıbbu'l-kebir*, *Şerhu'l-Kânûn*, *el-Muhassal*, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, *el-Ahlak*, *et-Tefsîru'l kebir* gibi eserlerdir.

İlimler tasnifi hususunda Râzî'nin müstakil olarak yazdığı eseri *Câmiu'l-Ulûm*'dur. Râzî, *Câmiu'l-Ulûm*'da ilimleri Akli ilimler, Nakli ilimler ve Dil ilimleri olmak üzere üç ana başlığa ayırmıştır. *Câmiu'l-Ulûm*'da müellif, oldukça geniş kapsamlı bir ilimler silsilesini bizlere aktarmakta ve tüm ilimleri tek tek bablar altında inceleyerek ve açıklamaktadır. Râzî'nin *Camiu'l Ulûm* adlı eserinde yaptığı tasnif muhtasar olarak şu şekildedir:

A-Nakli ilimler: Kendi içerisinde dörde ayrılmaktadır

⁷³ Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hamileri, İlmi ve Siyasi İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin-er Râzî*, ed. Ömer Türker, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 41.

a-İtikatla ilgili ilimler:

-Kelam

b-Fıkıh ilimleri:

-Fıkıh Usulü

-Cedel

-Hilaf

-Mezhep

-Feraiz

-Vasiyetler

c-Kur'ân ilimleri:

-Tefsir

-Delailü'l-îcaz

-Kıraat

d-Rivayet ilimleri:

-**Hadis** ilmi

-Rical ilmi

-Tarih ilmi

-Megazi ilmi

B-Edebiyat ilimleri: Kendi içerisinde Dil ilimleri ve Mantık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlar:

a-Dil ilimleri:

-Sarf

-Nahiv

-İştikak ilmi

-Emsal

-Kafiyeler

-Aruz

-Şiir ve Nesir İlmi

-Meani ve Beyan İlmi

b-Mantık

C-Akli İlimler: Akli ilimler kendi içerisinde Teorik ve Pratik Akli ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlar:

a-Teorik Akli ilimler: Tabiiyyat, Riyaziyyat ve İlahiyyat ilimleri ve alt dallarından oluşmaktadır.

-Tabiiyyat: Kendileri birer müstakil ilim dalı olmakla beraber Tabiiyyat ilimleri başlığı altında zikr edilmektedirler. Bunlar:

-Rüya Tabiri İlmi

-Firase İlmi

-Tıp

-Teşrih İlmi

-Eczacılık

-Havass İlmi

-Kimya İlmi

-Cevherler İlmi

-Tılsımlar İlmi

-Ziraat İlmi

-Lekelerin Çıkarılması İlmi

-Baytarlık İlmi

-Doğan Yetiştiriciği İlmi

-Riyaziyyat: Kendileri birer müstakil ilim dalı olmakla beraber Riyaziyyat ilimleri başlığı altında zikr edilmektedirler. Bunlar:

- Hendese
- Mesaha İlmi
- Ağırlıklar Ölçümü İlmi
- Harp Aletleri İlmi
- Hint Hesabı İlmi
- Hevai Hesabı İlmi
- Cebr ve'l-Mukabele İlmi
- Aritmetik İlmi
- Vefk Sayıları İlmi
- Optik İlmi
- Musiki İlmi
- Astronomi
- Astroloji
- Remil İlmi
- Âzeim İlmi
- İlahiyyat: İlahiyyat ilmi altında müstakil olarak bir adet ilim zikredilmektedir:
- İlmu makalati ehli'l-alem

b-Pratik Akli İlimler: Pratik Akli İlimler kendi içerisinde altı müstakil ilim dalından meydana gelmektedir. Bunlar:

- Ahlak
- Siyaset
- Ev Yönetimi İlmi
- Ahiret İlmi
- Dualar
- Adab-ı Mülük İlmi

Râzî, *Camiu'l Ulûm* adlı eserinde ilimleri bu şekilde tek tek sıralamış ve ele almıştır⁷⁴. *Câmiu'l Ulûm*'daki tasnif oldukça kapsamlı ve sistemlidir.

Hadis ilmi *Câmiu'l Ulûm*'da Nakli ilimler başlığı altında zikredilmekte olup müellif, Hadis başlığı altında eserde bizlere şu bilgileri vermektedir:

- Hadis ilminin kısımları,
- Müteşabihat'ın sebebi ve keyfiyeti,
- Müşkil bazı rivayetlerin tevili,
- Rivayetlerdeki bazı sırların beyanı,

Hadis başlığı altında genel olarak bu hususlar işlenmekte ve değerlendirilmektedir. Hadisle ilgili diğer bir müstakil başlık olan Rical ilmi altında ise bazı isimler değerlendirilmekte ve bu rical isimleri ile ilgili rivayetler zikredilmektedir⁷⁵.

Râzî, *Camiu'l Ulûm* adlı eserinde müstakil olarak Hadis ve Rical ilmini müstakil olarak kaleme almış ve kuşatıcılığı bakımından İslâm literatüründeki en değerli eserlerden birini kaleme almıştır.

3.5.2. Ebû Ya'kûb Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (öl. 626/1229), doğum tarihi ihtilafli olup Harizm'de doğmuştur. Felsefe, dil felsefesi, mantık, fıkıh, Arap dili ve belagatı konusunda kendini yetiştirmiş bunun yanında sihir, tılsım, astroloji vb. İlimlerde kendini yetiştirerek Çağatay Han'ın dikkatini çekerek onun hizmetinde görev almıştır. *Miftâhu'l-Ulûm*, *Mushafu'z-zühre*, *er-Risâletü'l-velediyye* müellif'in en bilinen eserleridir⁷⁶.

⁷⁴ Turgut, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, 69; Arıcı, *İlimleri Sınıflamak*, 93-142.

⁷⁵ Arıcı, *İlimleri Sınıflamak*, 93-142.

⁷⁶ İsmail Durmuş, "Ebu Ya'kub Sekkakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 5 Haziran 2023).

Sekkâkî'nin ilimler tasnifine dair olan eseri *Miftâhu'l-Ulûm*'dur. Bu eserde müellif tüm ilimleri tasnif etmemiş yalnızca dil ilimlerine değinmiştir. Eseri temel olarak üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar;

a-Sarf: Sarf ilmi ve İştikak ilmi burada yer almaktadır.

b-Nahiv: Nahiv ve Beyan ilmi burada yer almaktadır.

c-Meani: İstidlal, Aruz ve Kafiye ilmi burada yer almaktadır⁷⁷.

Müellif eserinde yalnızca dil ilimlerine değinmiş olup Hadis ilmi ve Sünnet'e dair eserinde kaleme aldığı herhangi bir husus bulunmamaktadır.

3.5.3. Şemsüddîn Ebu'l-Abbas el-Hûyî'nin (öl. 637/1240) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ahmed b. Halil b. Seade b. Cafer el-Hûyî (öl. 637/1240), 1187 yılında Hoy kentinde dünyaya gelmiştir. Fahreddin er-Râzî'den ilim tahsilinde bunun yanında İbn Zebîdî'den hadis ilmi tahsili yaptığı bilinmekle birlikte dönemin birçok önemli ilim adamında ilim tahsilinde bulunmuştur. Tıp, kelam, fıkıh ve usul gibi sahalarda ön plana çıkmıştır. Şam kadılığı görevini yapmıştır. *Kitâb fi'n-nahv*, *Kitâb fi'l-arûz* ve *Muhtasaru'n-Nefâis fi'l-cedel*, isimli eserler müellifin en bilinen eserleridir⁷⁸.

Müellifin İlimler tasnifine dair yazdığı müstakil eseri *Yenâbü'l-Ulûm*'dur. Eser hakkında bilgiyi Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657) vermektedir. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünnun*'da eserinde müellifin eserinden Ekâlîmü't-teâlim fi'l-fünûni's-seb'a olarak bahsetmektedir ve eser bu isimle bilinmektedir. Müellif burada yedi adet ilme yer vermiş olup, bunları şu şekilde sıralamaktadır:

-Tefsir

-Hadis

⁷⁷ Ebu Yakup Sekkaki , *Miftahu'l-ulum*, ed.Abdulkadir Hindavi, (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1971) 67-83.

⁷⁸ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, (Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-arabi, 1957), 1/216.

-Fıkıh

-Edep

-Tıp

-Hendese

-Aritmetik

Müellif eserinde yukarıda verdiğimiz ilimleri ele almıştır. el-Hûyî, eserinde herhangi bir tasnif yapmaksızın yedi adet ilme değinmiş ve bu ilimler hakkında açıklamalarda bulunarak eserini noktalamıştır⁷⁹.

Hadis ilmi başlığı altında bizlere yedi adet Hadisi rivayet ederek bunları açıklayan el-Hûyî, Hadis ilmine dair herhangi bir bilgi ve açıklamada bulunmamaktadır. Bunun yanında Kâtip Çelebi, eserinde detaya inerek eser hakkında daha detaylı bilgi vermektedir⁸⁰. Hadis ilmi eserde yedi ilimden biri olarak yerini alan müstakil ilimlerden biridir.

3.5.4. İbn Seb'in'in (öl. 669/1270) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Muhammed Kutbüddîn Abdülhak b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Akkî el-Gâfikî el-Mürsî er-Rakûtî (öl. 669/1270), İspanya'nın Mürsiye kentinde dünyaya gelmiştir. İlk ilim tahsilini doğduğu kentte yapan İbn Seb'in, felsefe, mantık, belagat ve tıp gibi alanlarda kendini yetiştirmiştir. Şeyh Takuyuddin Ahmed b. Ali el-Bûni (öl. 622/1225), Ebû İshak b. Dahhâk (öl. 611/1214) gibi önemli tasavvufçulardan tasavvuf dersleri almıştır. Talebeleri ile Fas'a yerleşmiş, burada hem eğitim vermiş hem eserlerini telif etmiştir. Yaptığı çalışmalar ile adını duyuran İbn Seb'in dönemin, Muvahhidi sultanının dikkatini çekmiş ve Sicilya kralı tarafından Muvahhidi Sultanına yollanan felsefi soruları cevaplamıştır. Cevapladığı soruların olduğu bu eser, *el-Kelam ale'l-mesâili-Sikilye*'dir.

⁷⁹ Turgut, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, 71.

⁸⁰ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun an Esami'l-kütubi ve'l-fünun*, çev. Rüştü Balcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 2/2051.

Düşünür, çeşitli ilim seyahatlerinde bulunmuş, gittiği yerlerde düşünce ve eserleri nedeniyle dışlanmış. Ömrünün sonuna yakın Mekke'ye yerleşen İbn Seb'in, 1270 yılında Mekke'de hayata gözlerini yummuştur. *Büddü'l Arif, el-Kelam ale'l-mesaili'l-Sıkkıyye ve Resâilü İbn Seb'in* en önemli eserleri arasında yer almaktadır⁸¹.

İbn Seb'in İlimler tasnifi için bir müstakil eser vermemekte ancak *Büddü'l Arif* isimli eserinde ilimleri tasnif etmektedir. Müellif, ilimleri öncelikle şer'i, edebi ve felsefi ilimler olarak ana başlıklara ayırarak ilimleri tasnif etmektedir.

a-Şer'i İlimler: Dini ilimleri İbn Seb'in burada beşe bölerek tasnif etmektedir. Bunlar:

- İlm-i kütüb-ü münzel
- İlm-i rivayat ve'l-ahbar
- İlm-i fıkıh ve's-sünen ve'l-ahkam
- İlm-i va'z ve't tehalluk
- İlm-i Makamat

b-Edebi ilimler: İbn Seb'in Edebi ilimlerin sayısının oldukça fazla ve hepsinin tasnif edilemeyeceğini vurgulayarak önemli Edebi ilimleri eserinde kaleme almaktadır. Bunlar:

- İlm-i kitabet
- İlm-i lügat,
- İlm-i şiir ve'l-aruz
- İlm-i recz ve'l-fe'l.

c-Felsefi İlimler: İbn Seb'in Felsefi ilimleri İlmi ve Ameli Felsefe olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bunlar:

-İlmi Felsefe: Kendi içerisinde üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

İlm-i tabii, İlm-i riyaziyyat, ilmü'l-ala-ilmü ma ba'de't-tabia.

-Ameli Felsefe: Kendi içerisinde üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

⁸¹ Birgül Bozkurt, "İbn Seb'in Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2008), 347.

Siyasetü’z-zat, Siyasetü’l-menzil, Siyasetü’l medine.

İbn Seb’in ilimleri eserinde bu şekilde tasnif etmektedir⁸². İbn Seb’in eseri genel olarak bakıldığında hem dini hem akli ilimlerin yer aldığı, literatürümüzdeki kapsamı geniş eserlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis ve Sünnet bağlamında İbn Seb’in eserine baktığımızda Dini ilimler başlığı altında İlm-i rivayat ve’l-ahbar olarak Hadis ilmini görmekteyiz.

3.5.5. Nasıruddin Tûsî’nin (öl. 672/1274) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Ca’fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (öl. 672/1274), 1201 yılında Tus kentinde dünyaya gelmiştir. İlim sahibi bir ailesi olmasından mütevellit ilmi açıdan bereketli bir ortamda büyümüş, ilk ilim tahsilini babasından yaptıktan sonra dönemin meşhur alimlerinden fıkıh, usul, felsefe ve matematik gibi derler okumuştur. Çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak buralarda ilim tahsilinde bulunmuştur. Hülagü ile yakın bir dostluğu olan Tûsî onun sponsorluğunda dönemin en büyük rasathanesini Meraga’da inşaa ettirmiş, bunun yanında dönemin büyük alimleri ile burada bir ilim meclisi oluşturarak bir kütüphane tesis ettirmiştir⁸³.

Tecrîdü’l-i’tikâd, Telhîsü’l Muhassal, Şerhu’l-İşârât, Musâriu’l-Musâri, Ahlâk-ı Nasiri, Tecrîdü’l Mantık, Tûsî’nin bilinen en önemli eserleridir. Tûsî ömrünü ilime adanmış 1274 yılında Bağdat’ta hayata gözlerini yummuştur⁸⁴.

Tûsî’nin ilimler tasnifine dair müstakil bir eseri olmamakla birlikte İlimler tasnifini *Aklâk-ı Nasiri ve Aksâmü’l-hikme* adlı eserinde ele almaktadır. Bu eserlerde Tûsî, ilimleri daha çok felsefi ilimleri tasnif etmiştir. Müellifin eserindeki tasnif şu şekildedir:

Tûsî, *Ahlâk-ı Nasiri ve Aksâmü’l-hikme*’de öncelikle Felsefe’yi Nazari ve Ameli Felsefe olmak üzere iki ana başlığa ayırarak ilimleri tasnif etmekte ve ilimleri şu şekilde sıralamaktadır:

⁸² İbn Seb’in, *Büddü’l-Arif*, (Beyrut: Daru’l-Endelüs-Daru’l-Kindi, 1978), 121-135.

⁸³ Agil Şirinov, *Nasıruddin Tusi’de Varlık ve Uluhiyyet*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 18.

⁸⁴ Şirinov, *Nasıruddin Tusi’de Varlık ve Uluhiyyet*, 37.

A-Nazari felsefe: Metafizik, Matematik ve Doğa ilmi olmak üzere üçe ayrılır.

a-Metafizik: İki bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

-İlm-i ilahiyyat: Teoloji ilmi burada yer almaktadır.

-Felsefe-i ula: Felsefe-i ula, nübüvvet, şariat ve ahiret gibi konularla ilgilidir.

b-Matematik:Üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

-Geometri

-Aritmetik

-Astronomi

c-Doğa ilimleri: Pek çok ilimden meydana gelen bu sınıfta başlıcaları olarak müellif şu ilimler sıralamaktadır:

-Fizik

-Sema ve Alem

-Oluş ve Bozuluş

-Asar-i Ulvi

-İlm-i Nebat

B-Ameli felsefe: Üç bölümden oluşmaktadır bunlar;

a-Tehzibu'l Ahlak

b-İlm-i tedbiri'l-menziel

c-İlm-i Siyaset

Tûsî'nin *Aklâk-ı Nasiri ve Aksâmü'l-hikme*'de kaleme adlığı ilimler tasnifi genel hatlarıyla bu şekildedir⁸⁵. Hadis ilmi açıkca zikredilmesede, Metafizik içerisinde nübüvvet ve şariat'dan söz edilmekte, doğrudan olmasa da dolaylı olarak bu kısım Hadis ve Sünnet ile bağlantılı durmaktadır.

⁸⁵ Fatma Zehra Pattabanoğlu, *İbn Kemune ve Felsefesi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 37; Nasıruddin Tûsî, *Ahlak-ı Nasiri*, çev. Anar Gafarov, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 15-16; Nasıruddin Tûsî, "Aksamû'l Hikme", *Felsefe Mektupları*, çev. Murat Demirkol, (Ankara: Fecr Yayınları,2015), 425.

3.5.6. Şemsüddîn Şehrezûrî'nin (öl. 687/1288) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî (öl. 687/1288'den sonra), Şehrezur'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hususunda kesin bir bilgi yer almamaktadır. İlim tahsili ve yaşantısı hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgi yer almamakla birlikte Sührevendî (öl. 632/1234) felsefesinin takipçisi olup eserlerine şerhler yazmış ve namını buradan kazanmıştır. *Resâilü's-Şecereti'l-İlâhiyye fî Ulûmi'l-hakaiki'r-Rabbâniyye, Ravzatu'l-Efrâh ve Şerhu Hikmeti'l-işrak* en önemli eserleridir⁸⁶.

Şehrezûrî'nin ilimler tasnifi *Resâilü's-Şecereti'l-İlâhiyye fî Ulûmi'l-hakaiki'r-Rabbâniyye* adlı eserinde yer almaktadır. İlimleri nazari hikmet ve ameli hikmet olarak ikiye ayırarak felsefe temelli bir tasnif yapmaktadır.

a-Nazari hikmet:

-Tabiiyyat

-Riyaziyyat

-İlahiyyat

b-Ameli hikmet:

-İlmu'l- ahlak

-Hikmet-i menziliyye

-Hikmet-i siyasiyye

Şehrezûrî'nin ilimler tasnifi bu şekildedir⁸⁷. Tasnif felsefi ağırlıklı olup doğrudan veya dolaylı olarak Hadis ve Sünnet'i kapsayan bir başlık veya ona işaret edecek herhangi bir bilgi görülmemektedir.

⁸⁶ Şemseddin Şehrezuri, *Resailü's-Şecereti'l-İlahiyye fî ulumi'l-hakaiki'r-Rabbaniyye*, çev. Necip Görgün, (İstanbul: Elif Yayınları, 2004), 87.

⁸⁷ Şehrezuri, *Resailü's-Şecereti'l-İlahiyye fî ulumi'l-hakaiki'r-Rabbaniyye*, 23.

3.5.7. İbn Kemmûne'nin (öl. 683/1284) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

İzzüddeve Sa'd b. Mansûr b. Sa'd el-İsrâîlî el-Bağdâdî (öl. 683/1284), yaşamına dair kapsamlı bir malumat bulunmamaktadır. İsmindende anlaşıldığı üzere Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelse de ömrünün sonlarına doğru Müslüman olduğu düşünülmektedir. Mantık, kimya, tıp ve özellikle felsefe alanı ile meşgul olmuştur. Hayatını ilim ve ilim tahsiline adanmış, birçok eser telif etmiş ve birçok eseri şerh etmiştir. *el-Cedîd fi'l-Hikme*, *el-Metâlibu'l-mühimme min ilmi'l hikme*, *et-Tenkîhât fi şerhi't-telvihât*, en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Müellif 1284 yılında Hille'de hayata gözlerini yummuştur⁸⁸.

İbn Kemmûne'nin ilimler tasnifine dair müstakil bir eseri yer almamaktadır. Kendi tasnifini Sührevendî'nin *Telvihât* adlı eserini şerh ederken yapmıştır. Bu eser, müellifin kaleme aldığı *et-Tenkîhât fi şerhi't-telvihât* adlı eseridir. İbn Kemmûne burada Sührevendî çizgisinden bir tasnif yaparak kendi detay ve tariflerine yer vermiştir. Felsefî bir tasniftir. Eserde özü itibari ile tasnif şu şekildedir:

Evvela neredeyse her felsefî tasnifte gördüğümüz gibi felsefe teorik ve pratik olarak ikiye ayrılmaktadır.

a-Teorik Felsefe: Metafizik, matematik ve tabiat ilimleri burada yer almakta ve kendi içlerinde çeşitli dallara ayrılmaktadır ancak uzamaması için burada yer vermeyeceğiz.

b-Pratik Felsefe: Ahlak, ev yönetimi ve siyaset ilmi burada yer almaktadır.

İbn Kemmûne'nin Sührevendî'nin *Telvihât* adlı eserine yapmış olduğu *et-Tenkîhât fi şerhi't-telvihât* adlı eserinde yapmış olduğu tasnif genel olarak bu şekildedir⁸⁹. İbn Kemmûne'nin eserinde baktığımızda hadis ve sünnet'e dair herhane bir bilgi ve başlık yer almamaktadır.

⁸⁸ Pattabanoğlu, *İbn Kemmune ve Felsefesi*, 15.

⁸⁹ Pattabanoğlu, *İbn Kemmune ve Felsefesi*, 37; Hüseyin Ziyai, *İşraki Gelenek*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Açıl Kitabevi, 2011), 2/137.

3.5.8. Kadı Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (öl. 685/1286) doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte Şiraz'da doğduğu ifade edilmektedir. Ailesi ilim sahibi ve ilme değer veren bir ailedir. İlk eğitimini ailesinden alan Beyzâvî, ilerleyen yaşlarda dönemin önemli alimlerinden hadis, fıkıh, usul, tefsir ve kelim dersleri tahsil etmiştir. Kendini yetiştiren ve geliştiren Beyzâvî, müderrisliğin yanında kadılıkudatlık görevini de yerine getirmiştir.

Ömrünü ilime adanmış, çok önemli eserler kaleme almış ve çok önemli talebeler yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebeler İslâm coğrafyası ve diğer beldelelere giderek hem Beyzâvî'nin hem de eserlerinin tanınmasını sağlamıştır. Öğrencilerinden Anadolu coğrafyasına gelenler burada yürüttüğü faaliyetlerle Beyzâvî'nin eserlerinin medrese müfredatına girmesini sağlamış ve bu eserler yıllarca okunarak istifade edilmiştir. *Envâru't-tenzîl* ve *esraru't-tevîl*, *Tuhfetü'l-ebrâr*, *Lübbü'l elbâb fî ilmi'l-i'râb*, *Tavâliu'l-envâr*, *Minhacu'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, en önemli eserlerindendir⁹⁰.

Beyzâvî'nin İlimler tasnifi için kaleme aldığı müsatakil eseri *Risâle fî ta'rîfâti'l-Ulûm ve mevzû'atiha* isimli eseridir. Bu eserde Beyzâvî, kendi usulünce ilimleri yedi ana başlığa ayırmaktadır. Beyzâvî ilimleri şu şekilde tasnif etmektedir:

a-Dil İlimleri:

-İlmu'l-lügat

-İlmu't-tasrif

-İlmu'l-aruz

-İlmu'l-kavafi

-İlmu'n-nahv

-İlmu'l-kitabe

-İlmu'l-kıraat

b-Dini İlimler:

⁹⁰ Müstakim Arıcı, *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kadı Beyzavi*, (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 23.

-İlmü'l-kıraat

-İlmü rivayeti'l-hadis

-İlmü't-tefsir

-İlmü ruvati'l-hadis

-İlmü usuli'd-din

-İlmü usuli'l-fıkıh

-İlmü'l-cedel

-İlmü'l-fıkıh

c-Tabii ilimler:

-İlmü't-tıp

-İlmü'l-firase

-İlmü ta'biri'r-rü'ya

-İlmü ahkami'n-nücum

-İlmü's-sihir

-İlmü't-tılsimat

-İlmü's-simya

-İlmü'l-kimya

-İlmü'l-felaha

-İlmü'-reml

d-Hendese İlimleri:

-İlmü 'ukudi'l-ebniyye

-İlmü'l-menazır

-İlmü'l-meraya

-İlmü merakizi'l-eskal

-İlmu'l-misaha

-İlmu enbati'l-miyah

-İlmu cerri'l-eskal

-İlmu'l-bunkemat

-İlmu'l-alati'l-harbiyye

-İlmu'l-alati'r-ruhaniyye

e-Astronomi ilimleri:

-İlmu'z-zicat ve't tekavim

-İlmu'l-mevakit

-İlmu keyfiyyeti'l-ersad

-İlmu testihi'l-küre

-İlmu'l-alati'z-zilliyye

f-Müzik ilimleri: Müellif burada ayrıca bir sınıflama yapmamaktadır.

g-Ahlak İlmi: Müellif burada ayrıca bir sınıflama yapmamaktadır.

Kadı Beyzâvî'nin *Risâle fî ta'rîfati'l-Ulûm ve mevzû'atiha* adlı eserinde yapmış olduğu ilimler tasnifi genel olarak bu şekildedir⁹¹. Tasnif'e bakıldığında tamamen Beyzâvî'nin kendine has bir sistemle ve düzenle bunu yaptığı aşîkar olup ana başlıklar altından oldukça kapsamlı bir tasnif söz konusudur.

Tasnif'de Hadis ilminin yerine baktığımızda Dini ilimler başlığı altında olduğu görmekteyiz, bunun yanı sıra literatürümüzde ilk kez Beyzâvî tarafından Hadis ilminin kollarından olan İlmu rivâyeti'l-hadis ve İlmu ruvati'l-hadîs'in müstakîl birer ilim dalı olarak Dini ilimler başlığı altında sınıfladığını görmekteyiz.

⁹¹ Kadı Beyzavi, *Risale fî ta'rîfati'l-ulum ve mevzu'atiha*, thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, (Beyrut, Daru'n-nehdati'l arabiyye, 1996), 95; Turgut, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, 78-80.

Beyzâvî, eserinde İlmu rivâyeti'l-hadis'i Hz. Peygamber'in söz ve eylemlerinin muttasıl olarak işitilerek nakledilmesi, zabtı ve yazılması ile iştigal olan ilim olarak tanımlamakatdır.

Beyzâvî eserinde İlmu ruvati'l-hadîs'i ise gelen rivayetin çeşitleri, rivayetin ihtiva ettiği ahkamı, ravilerde bulunması gereken özellikler, merviyatın kademeleri ve manaları ile ilgilenen ilim olarak tanımlamaktadır⁹².

Hadis ilmi şimdiye kadar incelediğimiz eserler arasında ilk defa İlmu rivâyeti'l-hadis ve İlmu ruvati'l-hadîs olarak ikiye ayrılarak değerlendirildi ve şerh edildi. Kadı Beyzâvî'nin *Risâle fi ta'rîfâti'l-Ulûm ve mevzû'atiha* adlı eseri hem literatürümüz hem de Hadis ilminde yaptığı bu detaylı tasnif hasebiyle oldukça önemlidir.

3.5.9. XIII. Yüzyılın Değerlendirilmesi

Hiç şüphe yok ki XIII. yüzyıl İslâm düşüncesinde yapılan çalışmaların en tepe noktaya çıktığı dönemlerden biridir. Felsefe, kelam ve tasavvufun birbiri ile en fazla etkileşim içerisinde olduğu, dini ve akli ilimlerin karşılıklı alışveriş içerisinde olduğu bir yüzyıldır. Her açıdan yetkin düşünürler yetiştiği ve önemli eserlerin kaleme alınıp İslâm literatürüne katıldığı dönemdir.

Kısaca bu dönemde ilimler tasnifi alanında verilen eserlerde Hadis ve Sünnet önümüze şöyle çıkmaktadır.

Fahreddin Râzî'nin ilimler tasnifi alanında kaleme aldığı eseri *Câmiu'l-Ulûm*'dur. Râzî ilimleri ana başlıklar altında dini, felsefî, ameli ve nazari gibi ayırmak yerine tüm ilimleri tek tek bablar altında incelemekte ve açıklamaktadır. Hadis ve hadis ilminin dalları eserde müstakil birer bab olarak yer almaktadır.

Hadis ilmi *Câmiu'l Ulûm*'da Nakli ilimler başlığı altında zikredilmekte olup müellif Hadis başlığı altında eserde bizlere şu bilgileri vermektedir:

-Hadis ilminin kısımları,

⁹² Turgut, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, 78-80; Doğan, "İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", 345-347.

-Müşâbihat'ın sebebi ve keyfiyeti,

-Müşkil bazı rivayetlerin tevili,

-Rivayetlerdeki bazı sırların beyanı,

Hadis başlığı altında genel olarak bu hususlar işlenmekte ve değerlendirilmektedir. Hadisle ilgili diğer bir müstakil başlık olan Rical ilmi altında ise bazı isimler değerlendirilmekte ve bu rical isimleri ile ilgili rivayetler zikredilmektedir .

Sekkâkî'nin ilimler tasnifine dair olan eseri *Miftâhu'l-Ulûm*'dur. Bu eserde müellif tüm ilimleri tasnif etmemiş yalnızca dil ilimlerine değinmiştir. Hadis ve Sünnet'e dair eserde bir bilgi yer almamaktadır.

Şemsüddîn Ebu'l-Abbas el-Hûyî'nin İlimler tasnifine dair yazdığı müstakil eseri *Yenâbü'l-Ulûm*'dur. Müellif eserde yedi adet ilmi ele alarak değerlendirmiştir. Hadis ilmi değerlendirmesi yapılan bu ilimlerden biridir. Hadis ilmi başlığı altında bizlere yedi adet Hadis rivayeti vererek bunları açıklayan el-Hûyî, Hadis ilmine dair herhangi bir bilgi ve açıklamada bulunmamaktadır.

İbn Seb'in ilimler tasnifine dair müstakil eseri yer almamaktadır ancak *Büddü'l Arif* isimli eserinde ilimleri tasnif etmektedir. Müellif ilimleri şer'i, edebi ve felsefi ilimler olarak ana başlıklara ayırmıştır. Hadis eserde şer'i ilimlerin altında yer almaktadır.

Tûsî'nin ilimler tasnifine dair müstakil bir eseri olmamakla birlikte ilimler tasnifi'ni *Aklak-ı Nasırı ve Aksâmü'l-hikme* adlı eserinde ele almaktadır. Bu eserlerde Tûsî ilimleri daha çok felsefi olarak tasnif etmiştir. Hadis ve Sünnet'e dair doğrudan bir tasnif mevcut değildir.

Şehrezûrî'nin ilimler tasnifi *Resâilü's-Şecereti'l-İlâhiyye fî Ulûmi'l-hakaiki'r-Rabbâniyye* adlı eserinde yer almaktadır. İlimleri nazari hikmet ve ameli hikmet olarak ikiye ayırmıştır. Eserde Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif bulunmamaktadır.

İbn Kemmûne'nin ilimler tasnifine dair müstakil bir eseri yer almamaktadır. Kendi tasnifini Sührevendî'nin *Telvîhât* adlı eserini şerh ederken yapmıştır. Bu tasnif felsefi bir tasniftir. Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif eserde yer almamaktadır.

Beyzâvî'nin İlimler tasnifi için kaleme aldığı müstakil eseri *Risâle fî ta'rîfâti'l-Ulûm ve mevzû'atiha* isimli eseridir. Bu eserde Beyzâvî kendi usulünce ilimleri yedi ana başlığa ayırmaktadır. Tasnif'te Hadis ilminin yerine baktığımızda Dini ilimler başlığı altında

olduğu görmekteyiz, bunun yanı sıra literatürümüzde ilk kez Beyzâvî tarafından Hadis ilminin kollarından olan İlmu rivâyeti'l-hadis ve İlmu ruvati'l-hadîs'in müstakil birer ilim dalı olarak Dini ilimler başlığı altında sınıfladığını görmekteyiz.

Beyzâvî eserinde İlmu rivâyeti'l-hadis'i Hz. Peygamber'in söz ve eylemlerinin muttasıl olarak işitilerek nakledilmesi, zabtı ve yazılması ile iştilgal olan ilim olarak tanımlamakatdır. Beyzâvî eserinde İlmu ruvati'l-hadîs'i ise gelen rivayetin çeşitleri, rivayetin ihtiva ettiği ahkamı, ravilerde bulunması gereken özellikler, merviyyatın kademeleri ve manaları ile ilgilenen ilim olarak tanımlamaktadır .

Hadis ilmi şimdiye kadar incelediğimiz eserler arasında ilk defa İlmu rivâyeti'l-hadis ve İlmu ruvati'l-hadîs olarak ikiye ayrılarak değerlendirildi ve şerh edildi. Kadı Beyzâvî'nin *Risâle fî ta'rîfâti'l-Ulûm ve Mevzû'atiha* adlı eseri hem literatürümüz hemde Hadis ilminde yaptığı bu detaylı tasnif hasebiyle oldukça önemlidir.

3.6. XIV. Yüzyılda İlimler Tasnifi ve Hadis

İslâm düşüncesinde Klasik Dönemin son yüzyılı olan bu asırda önceki dönemlerde olduğu gibi ulema oldukça kapsamlı ve detaylı ilimler tasnifi eserleri telif etmişlerdir. Eserler zaman ilerledikçe çeşitlenmekte ve farklı perspektiflerde ortaya koyularak literatürümüz zenginleşmektedir.

3.6.1. Kutbüddîn Şîrâzî'nin (öl. 710/1311) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî (öl. 710/1311), Şiraz kentinde 1236 yılında dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlardan itibaren ilimle iştilgal eden, ilk eğitimi ailesinden alan Kutbüddîn, babasından tıp ve dini eğitimi almıştır. Babası Mes'ud el-Kazeruni, Şiraz'ın Muzafferiye hastanesinde hekim olarak çalışmakta ve Sührevendî'nin tasavvufî çizgisini takip eden önemli takipçilerindendi. Bu sayede Kutbüddîn, babasından oldukça tafsilatlı bir ilim aldı. Babasının vefatı akabinde aynı

hastanede hekim olarak görev yapmaya başladı. Bu sırada dönemin önde gelen alimlerinde İbn Sînâ'nın el-Kanun fi't-tıb adlı eserini okudu. Belirli bir süre bu görevini yaptıktan sonra ömrünün geri kalanını ilme adayan Kutbüddîn ilim merkezlerini gezerek ilim tahsilinde bulunmuştur. Meraga'ya giderek Nasîruddin Tûsî'den ilim tahsilinde bulunmuş, rasathane yapımında önemli katkıları bulunmaktadır. İlmi bu seyahati devam ederken yolu Anadolu'ya düşmüş, Konya'da Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'yi (öl. 672/1273) ziyaret etmiş, Sadreddin Konevî'nin (öl. 673/1274) ilim halkasına katılmıştır. Anadolu'nun birçok büyük kentinde ilim halkaları oluşturarak dersler vermiştir⁹³.

Felsefe ve tıp alanında oldukça önemli bir düşünür olan Kutbüddîn hem İşraki felsefe hem de İbn Sînâ'ya yöneltilen eleştiriler için önemli bir isimdir. Yetiştirdiği talebeler ve verdiği eserler ile İbn Sînâ doktrinine ve işraki felsefe için önemli katkılarda bulunmuştur. En önemli eserleri arasında şunlar yer almaktadır: *Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*, *et-Tuhfetü's şâhiyye fî'l-hey'e*, *Miftâhu'l-miftâh*, *Dürretü't-tâc li gurreti'd-dibac* ve *Şerhu hikmeti'l- işrâk*. Müellif ömrünün sonuna doğru tasavvufi bir hayat yaşayıp 1311'de Tebriz'de hayata gözlerini yummuştur⁹⁴.

Müellif'in İlimler tasnifine dair yazdığı müstakil eserinin adı *Dürretü't-tâc*'dır. Müellif ilimleri felsefî ve felsefî olmayan ilimler olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirerek başlar ve şu şekilde ilimleri tasnif eder:

A-Felsefî ilimler: Kendi içerisinde nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a-Nazari felsefî ilimler: Kendi içerisinde dörde ayrılmaktadır:

-Metafizik: İlm-i İlâhi, Felsefe-i ula, Nübüvvet, İmamet, Mead burada yer almaktadır.

-Matematik: Geometri, Astronomi, Aritmetik, Musiki, Optik, Mekanik, Mühendislik, Cebir, Ağırlık ilmi, İlm-i evzan ve mevazin, ilm-i cem ve't-tefrik burada yer almaktadır.

-Tabiat: Tıp, İlm-i nücum, Rüya tabiri, Simya, İlm-i nirenciyat, Ziraat, Meteoroloji, Psikoloji, Mineroloji, Cisimlerin oluş ve bozuluşu burada yer almaktadır.

-Mantık: Organan'daki yol takip edilmektedir.

⁹³ Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 8 Haziran 2023).

⁹⁴ Şerbetçi, "Kutbüddîn Şîrâzî".

b-Ameli felsefi ilimler: Kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır:

-Ahlak

-Ekonomi

-Siyaset

B-Felsefi olmayan ilimler: Kendi içerisinde Usul ve Furu ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a-Usul ilimleri: Kendi içerisinde dörde ayrılmaktadır:

-Tevhid İlmi

-İlahi sıfatlar ilmi

-İlahi mesaj ve onunla beraber olan hikmet ilmi

-İlahi fiiller ilmi ve nübüvvet

b-Furu ilimler: İki ana başlık altında toplanmaktadır:

1-Maksud olarak dikkate alınmış ilimler. Bunlar:

-Kitap: On iki parçadan oluşmaktadır bunlar;

Tefsir

İlm-i irab

İlm-i meani

Ahlaki öğüt ve irşad

İlm-i beyan

Vukuf-imla ilmi

Tarih

Kur'âni sözlük ilmi

Kur'ân'a dair manaların istidlali

Sebeb-i nüzul ilmi

Ezber

Nasih ve mensuh ilmi

-Hadis

-Usul-i fıkıh

-Fıkıh

2-Edebiyat İlimleri

-Teleffuz ifadeleri

-Kelime bileşimleri

-Etimoloji

-Kafiye ilmi

-Harf yazımı

-Hat

-İlm-i irab

-Anlambilim

-İlm-i beyan

-Vezin

Müellif, eserinde ilimler tasnifini genel olarak bu şekilde yapmaktadır⁹⁵. Kutbüddîn Şîrâzî'nin *Dürretü't tac* adlı eserinde ilimler tasnifinin oldukça sistematik ve kapsamlı olduğunu gördük, Hadis ilmi burada felsefi olmayan ilimler altında fûru ilimlerin, maksud olarak dikkate alınan ilimler kolunda yer almaktadır.

3.6.2. Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî (öl. 794/1392), 1134 yılında Kahire'de dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline küçük yaşta başlamış dönemin önemli alimlerinden ders almış, özellikle fıkıh ve fıkıh usulü ilminde kendini yetiştirmiştir. Ömrünü ilme adanmış birçok eser vermiş ve telebe yetiştirmiştir. Müellifin en önemli eserleri arasında şunlar yer almaktadır: *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *en-Nüket alâ mukaddimet'i İbni's-Salah*, *el-Bahru'l-muhit*.

Zerkeşî, standart bir ilimler tasnifi yapmamış bunun yerine Kur'ân ilimlerinin yeterince öne çıkarılıp incelenmediğini öne sürerek Kur'ân ilimlerinin tasnifine gitmiştir.

⁹⁵ Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 280.

Kur'ân ilimlerini tasnif eden bu eser, *el-Burhân fî Ulûmi 'l-Kur'ân*'dır. Bu eser, 47 ilimden bir araya gelmektedir bunlar:

Ma'rifetü sebeb-i nüzul	Ma'rifetü kevnî'l-lafzi ev et-terkibi
Ma'rifetü'l-münasebat beyne'l	ahsen ve efsah
ayat	Ma'rifetü ihtilafî'l-elfaz bi-ziyadeti
Marifetü'l-fevasıl	ev nuksan
Ma'rifetül-vücuha ve'n-nezâir	Ma'rifetü'l-vakf ve'l-ibtida
İlmu'l-müteşâbih	Ma'rifetü tevcihî'l-kıraat
İlmu'l-mübhemat	Ma'rifetü ilm-i mersumi'l-hatt
Fi esrari'l-fevatih	Ma'rifetü fedailih
Fi havatimi's-süver	Ma'rifetü havassih
Fi ma'rifeti'l-Mekki ve'l-Medeni	Hel fi'l-Kur'ân şey' efdal min şey'
Ma'rifetü evveli ma nüzul	Fi adabi tilavetih
Ma'rifetü ala kem lügat nüzul	Fi ennehu hel yecuz fi't-tesanif
Fi keyfiyyeti inzalihi	ve'r-resail ve'l-hitab isti'mâlü ba'di ayatî'l-Kur'ân
Fi beyani cem'ihi ve min hıfzihi	Ma'rifetü'l-emsali'l-kaineti fih
mine's-sahabeti	Ma'rifetü ahkamih
Ma'rifetü taksımih	Fi ma'ri-feti cedel
Ma'rifetü esmaih	Ma'rifetü nasihi ve mensuhih
Ma'rifetü ma vekaa fihi min ğayri	Ma'rifetü tevehhümü'l-muhtelif
lügati'l-Hicaz	Fi ma'rifeti'l-muhkem mine'l-müteşâbih
Ma'rifetü ma fihi min lügati'l-Arab	Fi ahkami'l-ayati'l-müteşâbihati'l-varideti fi's-sıfat
Ma'rifetü garibih	Ma'rifetü i'cazihi
Ma'rifetü't-tasrif	
Ma'rifetü'l-ahkam	

Ma'rifetü vüçûbi tevatürîh	Beyanü hakikatîh ve mecazîh
Fi beyanî's-sünneti li'l-Kitab	Fi'l-kinayeti ve't-ta'riz
Ma'rifetü tefsirîh	Fi aksami ma'na'l-kelam
Ma'rifetü vüçubi'l-muhatabati	Fi ma'rifeti'l-edevât.

Zerkeşî'nin yapmış olduğu Kur'ân ilimleri tasnifi bu şekildedir⁹⁶. Hadis ilmi ve Sünnet'e dair bir tasnif veya dolaylı olarak bir atıf bulunmamaktadır.

3.6.3. İbnü'l-Ekfânî'nin (öl. 749/1348) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî (öl. 749/1348), hayatı hakkında çok fazla detay bulunmamakla birlikte Sincar kentinde dünyaya gelmiştir. Ömrünü ilim tahsiline adanmış ve tıp, astronomi, felsefe, geometri, aruz, tarih alanlarında kendini geliştirmiş geniş ilim repertuarına sahip bir düşünürdür.

Müellif, dönemin hastanesi olan Kahire بیمارستانı devralmış ömrünün ilimle geçen döneminden sonra burada kendini hastalara yardımcı olmak için adanmıştır. Bu süreçte birçok talebe yetiştirmiş ve eser telif etmiştir. Eserlerinin en önemlileri arasında *Keşfü'r-reyn fi ahvâli-ayn*, *Gunyetü'l-lebib inde gaybeti't-tabîb*, *Nühâbü'z-zehvâir fi ma'rifeti'l-cevâhir* ve *İkmâlü's-siyâse fi ilmi'l-firâse* yer almaktadır⁹⁷.

İbnü'l Ekfânî'nin ilimler tasnifine dair müstakil olan eseri *İrşâdü'l kâsîd*'dir. Müellif eserde sadece ilimleri tasnif etmek ve sıralamak yerine ilim dallarında öne çıkan eser ve müellifleri vererek kapsamlı bir eser ortaya koymuştur. Kapsamlı bu esere başlarken müellif öncelikle ilimleri ikiye ayırır ve dallandırarak devam eder, ilk olarak ilimler amaçları kendileri için olan ve olmayan diye ikiye ayrılmaktadır:

A-Amaçları kendileri için olmayan ilimler: Kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır:

⁹⁶ Bedrettin Zerkeşî, *el-Burhan fi ulumi'l Kur'an*, (Beyrut, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012), I-IV.

⁹⁷ İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l Ekfânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 11 Haziran 2023).

a-İlm-i edeb: Dil ilimleri burada yer almakta ve kendi içerisinde dokuz ilimden meydana gelmektedir. Bunlar:

-Dil	-Kafiye
-Sarf	-Kıraat
-Meani	-Nahiv
-Beyan	-Kitabet
-Âruz	

b-Mantık: Aristoteles'in Organon adlı eserine atıf yapılarak burada bir tasnif yapılmaktadır.

B-Amaçları kendileri için olan ilimleri: Kendi içerisinde dallara ayrılmaktadır:

a-Nazari ilimler: İlahiyyat, riyaziyyat ve tabiiyyat ilimleri burada yer almaktadır.

-İlahiyyat ilmi: Metafizik konuları ile ilgilenmektedir.

-Riyaziyyat ilmi: Hendese, ilm-i aded, müzik, astronomi konuları burada yer almaktadır.

-Tabiiyyat ilmi: Sema ve alem, kevn ve fesad, yapılan fiiller, nefis, hayvanat, nebat gibi konular burada yer almaktadır.

b-Dini İlimler: Nübbüvvetin mahiyeti ve anlaşılması için var olan ilimler burada yer almaktadır. Bu ilimler:

-Kıraat	-Usulü'd-din
-Rivayetü'l-hadis	-Usulü'l fıkıh
-Tefsir	-İlm-i cedel
-Dirayetü'l-hadis	-İlm-i fıkıh

İbnü'l Ekfânî'nin *İrşâdü'l kâsıd* adlı eserinde yapmış olduğu tasnif genel olarak bu şekildedir⁹⁸. Hadis ilmini müstakil olarak Dini ilimler başlığı altında görülmekle beraber burada hem Rivayetü'l-hadis hem de Dirayetü'l-hadis ilimlerinin de görülmektedir.

İbnü'l Ekfânî'nin *İrşâdü'l kâsıd* adlı eserinde Rivayetü'l-hadis, Hz. Peygamber'in söz ve eylemlerinin muttasıl olarak işitilerek nakledilmesi, zabtı ve yazılması ile iştigal olan ilim olarak tanımlanmaktadır. İbnü'l Ekfânî bu tanımlı Beyzâvî'nin ilimler tasnifi eserinde verdiği İlmu rivâyeti'l-hadis tanımından almıştır.

İbnü'l Ekfânî'nin *İrşâdü'l kâsıd* adlı eserinde dirayetü'l-hadis, gelen rivayetin çeşitleri, rivayetin ihtiva ettiği ahkamı, ravilerde bulunması gereken özellikler, merviyatın kademeleri ve manaları ile ilgilenen ilim olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda Beyzâvî'nin ilimler tasnifi eserinde verdiği dirayetü'l-hadis tanımı ile aynıdır⁹⁹.

İbnü'l Ekfânî'nin İlimler tasnifi alanını vermiş olduğu bu eser hem literatürümüz hem de hadis ilmi için oldukça önemli ve değerlidir. Eserde Hadis ilmi, rivayetü'l-hadis ve dirayetü'l-hadis ilimleri müellifin açıklamaları ile birlikte dini ilimler çatısı altında yer almaktadır.

3.6.4. Şemsüddîn el-Âmülî'nin (öl. 753/1352) İlimler Tasnifi ve Hadisin Konumu

Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Âmülî (öl. 753/1352), hayatı hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. İranlı olduğu bilinmekte olup Moğol hakanı Olcaytu döneminde müderrislik yapmıştır. Ünlü düşünürlerinin eserlerine yazdığı şerhlerle tanınmasının yanı sıra asıl namını ilimler tasnifi alanında verdiği *Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn* adlı eserinden almaktadır¹⁰⁰.

Âmülî'nin *Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn* eserinde iki farklı tasnif yapmaktadır. İlki şu şekildedir:

⁹⁸ Cahid Şenel , “İbnü'l-Ekfani'nin İrşâdü'l-Kasıd'ı ve Nevamîs'in İlimler Sınıflaması Literatüründe Yer Edinme Süreci”, *Kutadgubilig Felsefe - Bilim Araştırmaları* 29 (2016), 191.

⁹⁹ Ferhat Gökçe, “Rivâyetü'l-Hadîs ve Dirayetü'l-Hadîs Ekseninde Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Proceedings of the International Workshop Ancient and Rare Manuscripts of the “Sahih al-Bukari” in World Libraries*, ed. Shovosil Ziyodov, (Semerkand: İmam Buhari Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi, 2021), 326-346; Doğan, “İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, 343-347.

¹⁰⁰ Mustafa Çağrı, “Âmülî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 13 Haziran 2023).

İlk yapılan tasnif, felsefî ve felsefî olmayan ilimler diye ikiye ayrılmaktadır.

A-Felsefî ilimler: Nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a-Nazari felsefe: Kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır. Bunlar:

-Metafizik

-Matematik

Tabiat Felsefesi

b-Ameli felsefe: Kendi içerisinde dörde ayrılmaktadır. Bunlar:

-Ahlak

-Tedbiru menzil

-Ekonomi

-Siyaset

B-Felsefî olmayan ilimler: Dini ve gayr-ı dini ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

-Dini ilimler: Akli ve nakli olmak üzere ikiye ayrılır. İslâmî ilimler burada yer almaktadır. Başlıca bunlar:

-Tefsir

-Kelam

-Hadis

-Tasavvuf

-Gay-ı dini ilimler: Bunlar dışında kalan ilimler burada yer almaktadır.

İkinci yapılan tasnif evail ve evahir diye ikiye ayrılmaktadır.

A-Evail tasnifindeki ilimler: Kendi içerisinde dörde ayrılmaktadır.

a-Ameli felsefe: Ameli Felsefe başlığı altında üç ilim zikr edilmektedir. Bunlar:

-Ahlak

-Ekonomi

-Siyaset

b-Nazari felsefe: Nazari Felsefe başlığı altında dört ilim zikredilmektedir. Bunlar:

-Mantık

-Felsefe-i ula

-Metafizik

-Tabiiyyat

c-Matematik prensipleri: Matematik ilimleri başlığı altında dört ilim zikr edilmektedir.

Bunlar:

-Aritmetik,

-Geometri,

-Astronomi

-Müzik

d-Tabiiyyat: İki ilim dalından oluşmaktadır. Bunlar:

-Tıp

-Simya

B-Evahir tasnifindeki ilimler:

a-Edebiyat

b-Şer'iyat: İslâmi ilimler burada yer almaktadır Tefsir, kelam, **hadis** ve tasavvuf vb.

c-Tasavvuf

d-Tarih

e-Biyografi

Amüli 'nin *Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn* adlı eserindeki ilimler tasnifi genel olarak bu şekildedir¹⁰¹. Amüli eserinde Hadis ilmini ilk tasnifte dini ilimler içerisinde nakli ilimlerde, ikinci tasnifte ise şer'i ilimler içerisinde kaleme almakta ve bizlere eserinde bazı hadis ıstılahları ve kitapları, hadis çeşitleri, hadis nakli meselesi; İslâm, kader ve amellerin niyetlere

¹⁰¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Bilim*, çev. İlhan Kutluer, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), s.16; Arıcı, *İlimleri Sınıflamak*, 169.

göre olmasıyla ilgili üç tane hadis şerhi, iman, edeb, ahlak ve öğütle alakalı kırk hadis, şer'î yükümlülüklerle ilgili kırk hadis aktarmaktadır¹⁰².

Amüli 'nin *Nefâisü'l-fünûn fi arâisi'l-uyûn* adlı eseri ilimler tasnifi alanında yazılmış oldukça kapsamlı ve değerli bir eser olduğu aşîkardır. Hadis ilmi ilk tasnifte dini ilimler içerisinde nakli ilimlerde, ikinci tasnifte ise şer'î ilimler içerisinde yer almaktadır.

3.6.5. XIV. Yüzyılın Değerlendirilmesi

Klasik Dönem'in son yüzyılı olan bu dönemde önceki dönemlerde olduğu gibi ulema oldukça kapsamlı ve detaylı ilimler tasnifi eserleri telif etmişlerdir. Eserler geçmişin verdiği bilgi ve birikim ile daha sıhhatli bir yapıda kaleme almıştır. Ulema ilimler tasnifi alanın hiç boş bırakmamış her yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda verilen eserler ile literatürümüz zenginleşmiş ve güncelliğini korumuştur.

Kutbuddin Şîrâzî'nin ilimler tasnifine dair yazdığı müstakîl eserinin adı Dürretü't-tâc'dır. Müellif ilimleri felsefî ve felsefî olamayan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Hadis ilmi eserde felsefî olmayan ilimler altında fûru ilimlerin, maksud olarak dikkate alınan ilimler kolunda yer almaktadır.

Zerkeşî klasik usulde bir ilimler tasnifi yapmamış bunun yerine Kur'ân ilimlerinin yeterince öne çıkarılıp incelenmediğini öne sürerek Kur'ân ilimlerinin tasnifine gitmiştir. Kur'ân ilimlerini tasnif eden bu eser El-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân'dır. Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif bu eserde yer almamaktadır.

İbnü'l Ekfânî'nin ilimler tasnifine dair müstakîl olan eseri İrşâdü'l kâsîd'dır. Müellif'in yapmış olduğu tasnifte Hadis ilmini müstakîl olarak Dini ilimler başlığı altında görülmekle beraber burada hem Rivayetü'l-hadis hem de Dirayetü'l-hadis ilimlerininide görmekteyiz.

İbnü'l Ekfânî'ni eserinde Rivaayetü'l-hadis'i, Hz. Peygamber'in söz ve eylemlerinin muttasıl olarak iştilerek nakledilmesi, zabtı ve yazılması ile iştilal olan ilim olarak tanımlanmaktadır. Eserde Dirayetü'l-hadis, gelen rivayetin çeşitleri, rivayetin ihtiva ettiği

¹⁰² Arıcı, *İlimleri Sınıflamak*, 180-183.

ahkamı, ravilerde bulunması gereken özellikler, merviyyatın kademeleri ve manaları ile ilgilenen ilim olarak tanımlamaktadır.

İbnü'l Ekfânî'nin İlimler tasnifi alanın vermiş olduğu bu eser hem literatürümüz hem de Hadis ilmi için oldukça önemli ve değerlidir. Eserde Hadis ilmi, Rivayetü'l-hadis ve Dirayetü'l-hadis ilimleri müellifin açıklamaları ile birlikte Dini ilimler çatısı altında yer almaktadır.

Amüli 'nin ilimler tasnifine dair eseri Nefaisü'l-fünun fi araisi'l-uyun'dur. Eserde iki farklı tasnif yapılmaktadır. Hadis ilmi ilk tasnifte dini ilimler içerisinde nakli ilimlerde, ikinci tasnifte ise şer'i ilimler içerisinde yer almaktadır.

4. SONUÇ

Hız. Peygamber'e (s.a.v) gelen ilk vahiyden itibaren ilime teşvik edilen Müslümanlar, ilk zamanlarda ilmi faaliyetlerini Kur'an ve Hız. Peygamber'in hadisleri etrafında onların desteğı ile gerçekleştirmiştir. İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılması ile yeni kültürlerle, yeni problem ve kültürel etmenlerle karşılaşmış, hem bu problemleri çözme isteğı hem de yeni kültürlerle oluşan sentezin bir meyvesi olarak yeni ilimler ortaya çıkmıştır.

Ulema sadece bu ilimleri ortaya koymamış bunların sistemini ve prensiplerini de ortaya koymuştur. Ortaya çıkan bu zengin ilim çeşitliliğı karşısında ulema ilim dallarını tasnife tabi tutmuştur. İslâm dünyasında Câbir bin Hayyân ve Kîndi ile başlayan ilimler tasnifi, Fârâbî ile sistemli bir hal almıştır. Fârâbî eseri ile gelecekteki yazılacak eserlere yön ve ana bir taslak oluşturmuş olup ondan sonra gelen eserler onun çizgisinden ilerlemişlerdir. Ulema bu alana ehemmiyet göstermiş pek çoğı ilimler tasnifine dair eserler kaleme almıştır. Tezimizde ele aldığımız ve genel olarak bu eserleri incelediğimiz kadarıyla bu eserlerde tek bir sınıflama metodu bulunmamakla beraber, müellifler eserlerini kendi perspektifinden bir sistemle tasnif etmektedir. Bazı müellifler tüm ilimleri tasnif ederken bazıları İslâmî ilimleri tasnif etmiş ya da sadece bir ilim üzerine onun dallarını tasnif etmiştir.

İncelediğimiz Klasik dönem IX. ve XIV. Yüzyıllar arasında yer alan ilimler tasnifini içermektedir. Elbette ki ilimler tasnifi bu dönem ile kısıtlı kalmamış Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. IX. ve XIV. Yüzyıllar arasında yer alan klasik olarak isimlendirilen bu dönem her açıdan İslâm düşüncesinde olgun eserlerin verildiğı bir Altın Çağ olarak değerlendirilmektedir.

Altın Çağ olarak değerlendirilen bu dönemde İslâm'ın iki ana kaynağından biri olan sünnetin ve sünnetin en önemli malzemesi konumudaki hadisin ilimler tasnifi içerisinde nerede ve nasıl konumlandırıldığına, bu dönemdeki müellif ve eserlerini inceleyerek bakmaya çalıştık. İlimler tasnifi gibi ulemanın ve onun takipçilerinin üzerinde ehemmiyetle durduğu bu alanda ilimler tasnifine dair literatürümüzde yer alan ana eserlere yer vermeye çalıştık. Yukarıda belirttiğimiz gibi her eserin sistem ve yazılış gayesi farklı olması gereğı Hadis ve Sünnet kimi müellifin eserinde yer alırken kiminde yer almamakta, yer alan eserlerde ise eserlerin yazılış sistemlerinin farklı olmasının bir sonucu farklı şekillerde tasnif edilmektedir. Bu sayede Klasik dönem ilimler tasnifi alanında hangi eserde Hadis ve Sünnet'e dair bir tasnif var; hangi eserde nasıl ve nerede tasnif edilmiş bunu görmüş olduk.

İlimler tasnifi alanının hem ilim skalası olarak geniş olması hem verilen eserler münasebeti ile geniş bir eserler silsilesinin olması, müstakil olarak bir ilimin nerede yer aldığını bulmayı ve bu ilimin diğer ilimlerle olan ilişkisini çözmeyi zorlaştırmıştır. Burada Hadis ve Sünnet'i tüm eserlerde arayarak var ya da yok ve yahut şu tasnifin altında bu başlıkta diye araştırmış, Hadis ve Sünnet'in ilimler tasnifi alanında hangi eserlerde mevcut olup olmadığı veya hangi tasnif altında olduğunu inceleyerek, onu nokta atışı yapmaya ve diğer ilimlerle olan ilişkisini görmeye çalıştık.

5. Kaynakça

- Açıkgenç, Alparslan, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.
- Alper, Ömer Mahir, *İbn Sina*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Altaş, Eşref, “Fahreddin er-Râzî’nin Hayatı, Hamileri, İlmi ve Siyasi İlişkileri”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin-er Râzî*, ed. Ömer Türker, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Âmirî , Ebü’l Hasan, “Giriş”, çev.Yakup Kara, *Kitabü’l-Emed Ale’l-Ebed*, XII-XXV, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Apaydın, Yunus, “İbn Hazm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 6 Mayıs 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hazm#1>.
- Arıcı, Müstakim, *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Arıcı, Müstakim, *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kadı Beyzavi*, Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Arslan, Ali, “Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Alimleri: Âmirî Örneği”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 380-387.
- Atay, Hüseyin, “Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980), 14-20.
- Aydınlı, Yaşar, *Farabi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 4.Baskı, 2019.
- Bakar, Osman, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Bedevisi, Abdurrahman, *Mevsu’ü’l Felsefe*, Beyrut: Müessesetü’l-arabiyye li’ddiraseti ve’n-neşr, 1983.
- Beyzavi, Kadı, *Risale fi ta’rifati’l-ulum ve mevzu’atiha*, thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, Beyrut, Daru’n-nehdati’l arabiyye, 1996.

- Biçer, Ramazan, “Akaid Literatürü”, *İslam İnanç Esasları*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Bozkurt, Birgül, “İbn Seb’in’in Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2008), 347-380.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).
- Cihan, Ahmet Kamil, “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000), 435-451.
- Çağrı, Mustafa, “Âmülî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 13 Haziran 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amuli-semseddin>.
- Çağrı, Mustafa, “Ebu’l Berakât el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 4 Mayıs 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-berekat-el-bagdadi>.
- Çıkar, Mehmet Şirin, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed.İsmail Güler, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Doğan, Halil İbrahim, “İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023), 763-804.
- Durmuş, İsmail, “Ebu Ya’kub Sekkakî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 5 Haziran 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sekkaki-ebu-yakub>.
- Ebu Hanife, “el-Fıkhu’l-Ekber”, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azam’ın Beş Eseri*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara: FECR Yayınevi, 1990.
- Efendioğlu, Mehmet, “Tedvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 10 Temmuz 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedvin>.
- el-Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Elçibey, Ebulfaz, “X.-XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu’da Bilimlerin Tasnifi Tarihi”, çev. Muhammet Kemalıglu, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2014), 75-90.

- Farabi, *İhsau'l Ulum*, trc. Ahmet Ateş, İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Fazlıoğlu, İhsan, “İbnü'l Ekfânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 11 Haziran 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-ekfani>.
- Ferruh, Ömer, *İhvan-ı Safa*, çev. İlhan Kutluer, I, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Gazzâlî, *er-Risaletü'l-ledünniye*, çev. Yusuf Özkan Özburun, İstanbul, Semerkand Yayınevi, 2004.
- Gazzâlî, *Fatihâtü'l Ulum-İlimlere Giriş*, çev. Halit Zavalı, İstanbul: Bilsam Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, *İhya-u Ulumud-din*, çev. Ahmet Müftüoğlu, I.Cilt, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2023.
- Gökçe, Ferhat, “Rivâyetü'l-Hadîs ve Dîrâyetü'l-Hadîs Ekseninde Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Proceedings of the International Workshop Ancient and Rare Manuscripts of the “Sahih al-Bukari” in World Libraries*, ed. Shovosil Ziyodov, 326-346, Semerkand: İmam Buhari Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi, 2021.
- Güler, Zekeriya, “Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”, *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 7/14 (Aralık 2009), 155-170.
- Gürkan, Menderes, “Zerkeşî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 9 Temmuz 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zerkesi-bedreddin>.
- Hizmetli, Salih, *İslam Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- İbn Hazm, *Resailü İbn Hazm el-Endülüsi*, ed. İhsan Abbas, Beyrut: el-Müessesetü'l Arabiyye li'd-dirasati ve'nneş, 1983.
- İbn Rüşd, *Telhisü Maba'de't-tabî'a-Metafizik*, çev. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Seb'in, *Büddü'l-Arif*, Beyrut: Daru'l-Endelüs-Daru'l-Kindi, 1978.
- İzmirli, İsmail Hakkı, “Ebu Hayyan Ali b. Muhammed et-Tevhidi”, *Darü'l Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1, (1928), 107-136.
- Kahya, Esin, “İbn Butlan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 2 Mayıs 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-butlan>.

- Kahya, Esin, *Modern Kimyanın Kurucusu Câbir b. Hayyân*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2.Baskı, 2020.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- Katip Çelebi, *Keşfü 'z-Zünun an Esami 'l-kütubi ve 'l-fünun*, çev. Rüştü Balcı, 2.Cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Kaya, Mahmut, “Âmirî Ebu'l Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 02 Nisan 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Âmirî-ebul-hasan>.
- Kaya, Mahmut, “et-Tevhidi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 18 Nisan 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hayyan-et-tevhidi>.
- Kaya, Mahmut, “Kindi, Yakub b. İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 18 Mart 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak#1>.
- Kaya, Mahmut, *Kindi Felsefi Risaleler*, İstanbul: Klasik Yayınları, 5.Baskı, 2002.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu 'l-Müellifin*, 1. Cilt, Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-arabi, 1957.
- Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Kutluer, İlhan, “Belhi, Ebu Zeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 21 Nisan 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>.
- Kutluer, İlhan, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 09 Temmuz 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilim>.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Meçin, Mahmut, “İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1, (2014), 430-450.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam ve Bilim*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Üç Müslüman Bilge*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Okumuş, Mesut, *Eş-Şeyhu'r-Reis İbn-i Sina*, Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, İstanbul: Divan Kitap, 2012.

- Özlem, Doğan, *Mantık*, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991, 99.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra, *İbn Kemmune ve Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Peker, Hidayet, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (Ocak 2009), 319-329.
- Peker, Hidayet, “İbn Sina’nın Bilimler Sınıflaması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 447-452.
- Sarıoğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Sekkâkî, Ebu Yakup, *Miftahu’l-ulum*, ed.Abdulkadir Hindavi, Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1971.
- Sözen, Kemal, *Levkeri’de Tanrı Tasavvuru*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007.
- Şehrezuri, Şemseddin, *Resailü’ş-Şecereti’l-İlahiyye fî ulumi’l-hakaiki’r-Rabbaniyye*, çev. Necip Görgün, İstanbul: Elif Yayınları, 2004.
- Şenel, Cahid, “İbnü’l-Ekfani’nin İrşadü’l-Kasıd’ı ve Nevamis’in İlimler Sınıflaması Literatüründe Yer Edinme Süreci”, *Kutadgubilig Felsefe - Bilim Araştırmaları* 29 (2016), 189-221.
- Şerbetçi, Azmi, “Kutbüddîn Şîrâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 8 Haziran 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutbuddin-i-siRâzî>.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR Yayınları, 1998.
- Şeyh, M.Said Şeyh, *Orta Yolcular- Gazali*, çev. Mustafa Armağan, İslam Düşüncesi Tarihi, 1/735-745, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Şirinov, Agil, *Nasıruddin Tusi’de Varlık ve Uluhiyyet*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Taş, İsmail, *İhvan-ı Safa’da Felsefe ve Din Münasebeti*, Konya: Palet Yayınları, 2012.
- Taylan, Necip, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Taylan, Necip, *Ana Hatlarıyla Mantık*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Taylan, Necip, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1996.

- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Halil b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 12 Mart 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-b-ahmed>.
- Tunç, Osman, *İslam’da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, 1. Cilt, İstanbul: İnsan Yayınları, 20. Basım, 1999.
- Turgut, Ali Kürşat, “Ebu Hayyan et-Tevhidi’nin İlimler Tasviri: Risale fi’l-ulum”, *Diyanet İlmi Dergisi* 55/2 (Haziran 2019), 525-551.
- Turgut, Ali Kürşat, “Ömer Neseî’nin Matla’u’n- Nücum ve Mecme’u’l-Ulum Adlı Eseri ve İlimler Tasnifi Geleneği Açısından Değeri”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/2 (Ekim 2021), 312-334.
- Turgut, Ali Kürşat, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Geleneği*, İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2022.
- Tûsî, Nasıruddin, “Aksamû’l Hikme”, *Felsefe Mektupları*, çev. Murat Demirkol, Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Tûsî, Nasıruddin, *Ahlak-ı Nasiri*, çev. Anar Gafarov, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Türker Küyel, Mübahat, “Fârâbî’nin Şarâ’it al-Takîrii ve İbn Hindî’nin Cumal al-Falsa- fa’ si”, *Erdem Dergisi* 5/13 (Ocak 1989), 6-9.
- Uludağ, Süleyman, “Marifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 9 Temmuz 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/marifet>.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.
- Ülken, Hilmi Ziya, Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri, Ankara: *Doğu Batı Yayınları*, 8.Baskı, 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1995.
- Yardım, Ali, *Hadis 1*, 1.Cilt, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Zerkeşî, Bedrettin, *el-Burhan fî ulumi’l Kur’an*, I-IV. Cilt, Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2012.
- Ziyai, Hüseyin, *İşraki Gelenek*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 2. Cilt, İstanbul: Açıl Kitabevi, 2011.

6. EKLER

EK-1

Son Dönem Türkiye'de İlimler Tasnifi

Sosyal Bilimler

Fen Bilimleri

Sağlık Bilimler

Sanat Bilimleri

Sosyal Bilimler

EK-2

Dil ve Edebiyat Bilimleri

1-Doğu Dilleri ve Edebiyatı

- Arap Dili
- Fars Dili
- Urdu Dili
- Çin Dili
- Urdu Dili

2-Doğu Dilleri ve Edebiyatı

- Arap Dili
- Fars Dili
- Urdu Dili
- Çin Dili

3-Eski Çağ Dilleri

- Hititoloji
- Sümeroloji
- Yunan Dili
- Latin Dili
- Urdu Dili

4-Türk Dili ve Edebiyatı

- Çağdaş Türk Lehçeleri
- Eski Türk Dili
- Eski Türk Edebiyatı

-Yeni Türk Dili ve Edebiyatı

5-Batı Dilleri ve Edebiyatları

- İngiliz Dili ve Edebiyatı
- Alman Dili ve Edebiyatı
- Fransız Dili ve Edebiyatı
- İtalya Dili ve Edebiyatı
- İspanyol Dili ve Edebiyatı

Eğitim Bilimleri

1-Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri

2-Güzel Sanatlar

3-Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi

4- Temel Eğitim

5- Özel Eğitim

6-Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi

7-Okul Öncesi Öğretmenlik Eğitimi

8- Rehber ve PDR Eğitimi

9-Danışmanlık Eğitimi

10- Sınıf Öğretmenliği Eğitimi

11-Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Eğitimi

12-Özel Eğitim Öğretmenliği Eğitimi

13-Yabancı Diller Eğitimi

14-Spor Bilimleri

İnsan ve Toplum Bilimleri

1-Psikoloji

- Sosyal Psikoloji
- Gelişim Psikolojisi
- Adli Psikoloji
- Klinik Psikoloji
- Deneyel Psikoloji
- Endüstri Psikoloji

2- Sosyoloji

- Genel Sosyoloji
- KurumlarSosyolojisi
- Uygulamalı Sosyoloji

-Sosyometri

3-Tarih

- Eski Çağ Tarihi
- Orta Çağ Tarihi
- Yeni Çağ Tarihi
- Yakın Çağ Tarihi
- Cumhuriyet Tarihi

4-Coğrafya

- Beşeri ve İktisadi Coğrafya
- Fiziki Coğrafya
- Türkiye Coğrafyası

5-Arkeoloji

- Tarih Öncesi Arkeoloji
- Protohistorya

-Sualtı Arkeolojisi

-Klasik Arkeoloji

-Türk İslam Arkeolojisi

6-Antropoloji

- Fiziki Antropoloji
- Sosyal Antropoloji

İlahiyat Bilimleri

1-Temel İslam Bilimleri

- Kur'an-ı Kerim
- Arap Dili ve Belagatı
- Tefsir
- Hadis
- Fıkıh
- Kelam
- Tasavvuf

-İslam Mezhepleri Tarihi

2-Felsefe ve Din Bilimleri

- Din Eğitimi
- Din Psikolojisi
- Din Sosyolojisi
- Dinler Tarihi
- Felsefe Tarihi
- İslam Felsefesi
- Din Felsefesi
- Mantık

3-İslam Tarihi ve Sanatları

- İslam Tarihi
- Türk-İslam Edebiyatı
- Türk-İslam Sanatları Tarihi
- Türk Din Musikisi

İdari Bilimler

1-Hukuk

- Hukuk Tarihi
- Genel Hukuk
- Hukuk Felsefesi
- Ceza ve Ceza Muhakemesi
- İdare Hukuku

-İnsan Hakları Hukuku

-Medeni Hukuk

-İş ve Sosyal Hukuk

-Mali Hukuk

-Millîterarası Hukuk

-Anayasa Hukuku

-Ticaret Hukuku

-Deniz Hukuku

-İcra ve İflas Hukuku

2-İktisat

-İktisat Tarihi

-İktisat Teorisi

-İktisat Sosyolojisi

3-İşletme

-Finans

-Muhasebe

-Para Durumu

-Sosyal Yöntemler

-Üretim Yöntemleri

4-Maliye

-Maliye Teorisi

-Mali İktisat

-Mali Hukuk

5-Çalışma Ekonomisi

-Çalışma Ekonomisi

-Yönetim ve Çalışma Sosyolojisi

-Endüstri İlişkileri

-İş Hukuku

6-Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

-Yönetim Bilimleri

-Hukuk Bilimleri

7-Uluslararası İlişkiler

İletişim Bilimleri

1-Gazetecilik

- Genel Gazetecilik
- Basın Ekonomisi
- Basın Yayın Tekniği
- Bilişim

2- Halkla İlişkiler ve Tanıtım

- Halkla İlişkiler
- Reklamcılık
- Kişiler Arası İletişim
- Araştırma Yöntemleri

3-Radyo, Televizyon ve Sinema

- Radyo ve Televizyon
- İletişim Bilimleri
- Sinema
- Fotoğrafçılık
- Grafik